

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΤΗΣ
ΖΩΗΣ

ΙΩΑΝΝΟΥ
ΣΥΚΟΥΤΡΗ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Τρία μαθήματα εἰς τὴν
ἐλευθέραν σχολὴν κοινωνικῆς προνοίας¹

Αν μοῦ ἐπιτρέπεται νὰ ἐκφράσω κάποια εὐχὴν κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν μαθημάτων μου, θὰ ἦτο νὰ καταβιβάσετε, ὅσον σᾶς εἶναι δυνατόν, τὰς προσδοκίας σας δι' ὅσα πρόκειται νὰ σᾶς ἀναπτύξω. Εἶναι ἀνάγκη νὰ τονίσω, ὅτ' ἡ Φιλοσοφία δὲν εἶν' ἡ εἰδικότης μου, οὔτε ὡς φιλόσοφος ἐμφανίζομαι νὰ σᾶς ὁμιλήσω.

1. Τὰ τρία αὐτὰ μαθήματα, ποὺ δημοσιεύω ἐδῶ, μόνον κατὰ προσέγγισιν δίδουν ὅσα προφορικῶς ἐλέχθησαν τότε. Κατὰ τὴν διδασκαλίαν εἶχα ὑπ' ὄψει μου σύντομα διαγράμματα, ἀπὸ τὰ ὅποια μετὰ κόπου συναπλήρωσα ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ κεῖμενον. Ἐπέρασεν ἔκτοτε τόσος καιρὸς! Καὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν ὑπῆρχε καμμία πρόθεσις ἐκ μέρους μου νὰ δημοσιεύσω ὅ,τι τότε προφορικῶς ἀνέπτυξα, καὶ ἀνέπτυξα χωρὶς ἀξιώσεις, ἀφοῦ καιρὸν δὲν εἶχα, οὔτε τὴν δυνατότητα, νὰ συμβουλευθῶ τὰ σχετικὰ βοηθήματα, ἔστω καὶ διὰ νὰ διαπιστώσω τί ἀπ' ὅσ' ἀναπτύσσω εἶναι προσωπικά μου γινώμαι ἢ καρπὸς ἀπὸ μακρινά, ξεχασμένα τώρα, διαβάσματα. Καὶ δὲν θὰ τὰ ἐδημοσίευσά, ἂν εἶχα μεγαλύτερον σθένος ν' ἀντιτάξω εἰς τὴν προτροπὴν καὶ τὴν καλωσύνην τῆς Ἐφόρου τῆς

Δὲν πρόκειτ' ἐπομένως νὰ σᾶς παρουσιάσω ἓνα ὁλόκληρον σύστημα ἰδεῶν καὶ ἀπόψεων διὰ τὰ ποικιλώ-
 νυμα φιλοσοφικὰ προβλήματα, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν
 ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου, σύστημα πρωτότυπον ἢ δανεισμέ-
 νον ἀπὸ μεγάλους ἰδρυτὰς κοσμοθεωριῶν, μήτε νὰ σᾶς
 προσφέρω κἂν ἀντικειμενικὰς ἀποτετελεσμένας λύσεις.

Ὅχι τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Ζωῆς, ἀλλὰ τὸ φιλο-
 σοφεῖν ἐπὶ τῆς Ζωῆς τολμῶ νὰ παρουσιάσω δι' ἓνα
 εἰδικὸν θέμα: τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς – καὶ τοῦτο ὅχ' εἰς
 ἀφηρημένους συλλογισμοὺς καὶ θεωρητικὰ πορίσμα-
 τα, ἀλλ' εἰς συγκεκριμένας πλαστικὰς μορφάς, ποὺ προ-
 σφέρει ἡ ἄμεσος, ἡ ἀφελὴς ἴσως, ἐνατένισις τῆς Ζωῆς.
 Διδάσκαλοί μου ἄλλωστε εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Ζωῆς
 ὑπῆρξαν (καὶ ἴσως θὰ πρέπη νὰ ἦσαν διὰ πολλοὺς) ὅχ' οἱ
 φιλόσοφοι, ἀλλ' οἱ ποιηταὶ καὶ ὅσοι ἐκ τῶν φιλοσόφων
 ὑπῆρξαν ποιηταί: Πλάτων, Αὐγουστίνος, Schopenhauer,
 Nietzsche κ.ἄ. Καὶ οἱ ποιηταὶ προσφέρουν ὅχι φιλο-
 δωρήματα, ἀλλὰ φιλοσοφοῦντας, – τὸν ἑαυτὸν των ἢ
 τοὺς ἥρώας των, εἰν' ἀδιάφορον· κατὰ βάθος ἄλλωστε
 εἶναι τὸ ἴδιον, – ἀνθρώπους δηλαδή, διὰ τοὺς ὁποίους

Σχολῆς. Τώρα ποὺ τὰ βλέπω γραμμένα μὲ συνέχειαν, δὲν ξέρω νὰ
 εἰπῶ, ἂν ἐκέρδισαν ἢ ἔχασαν ἀπὸ ἀπόψεως περιεχομένου· ξέρω μό-
 νον, πῶς ἔχασαν (καὶ ἔχασαν πολὺ) ἀπὸ ἀπόψεως τόνου καὶ θερ-
 μότητος. Καὶ ἦτο μοιραῖον! Τὸ φιλοσοφεῖν ὡς ἐνέργεια ζωντανῆ
 τοῦ νοῦ, καὶ πρὸ παντὸς τῆς καρδιᾶς, ὡς ἄμεσος συνεργασία τοῦ
 ὁμιλητοῦ καὶ τῶν ἀκροατῶν του, δὲν μετατρέπεται ἀτιμωρητὶ εἰς
 τυπωμένο χαρτί.

ἡ σκέψις ἐπάνω εἰς τὴν Ζωὴν ἔχει τὴν ἀναγκαιότητα
 ἐσωτερικῆς προσταγῆς καὶ περικλείει τὰς συνεπείας καὶ
 τὰς εὐθύνας μιᾶς μοίρας. Εἰς αὐτοὺς ἡ σκέψις δὲν εἶναι
 πλέον εἰδική, αὐτόνομος καὶ αὐθύπαρκτος, ἐνέργεια
 τῆς ψυχῆς· χρησιμεύει μᾶλλον διὰ νὰ φωτίσῃ τὴν πί-
 στιν καὶ τὴν πράξιν εἶναι εἰς τὸ βάθος καὶ πίστις καὶ
 πράξις. Διὰ τοῦτο, καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἀσκεῖ τὸ φιλοσοφεῖν
 καὶ ὅχι τὴν φιλοσοφίαν ὡς πρὸς τὰ προβλήματα τῆς
 Ζωῆς, ὁμιλεῖ μοιραίως διὰ τὸν ἑαυτὸν του: Ὅχι πάντο-
 τε διὰ τὸ τί εἶναι, πολλάκις διὰ τὸ τί θέλει νὰ εἶναι, τί
 ἡμπορεῖ νὰ εἶναι. Ὅμιλεῖ διὰ τὸ νόημα τῆς ζωῆς του·
 τῆς ζωῆς ποὺ ζῇ ὡς πραγματικότητα, τῆς ζωῆς ποὺ ζῇ ὡς
 ἰδανικόν, ὡς πόθους καὶ ὄνειρα.

Βεβαίως ἔτσι τὸ φιλοσοφεῖν ἐπὶ τῆς Ζωῆς προσ-
 λαμβάνει ἓνα χαρακτῆρα ὑποκειμενικὸν –καλύτε-
 ρα θὰ ἔλεγα: προσωπικόν. Ἀλλὰ μήπως νοεῖται κἂν
 Ζωὴ χωρὶς ἓνα ὑποκειμενικὸν κέντρον, τὸ ὁποῖον
 νὰ τὴν ζῇ καὶ πρὸς τὸ ὁποῖον νὰ σχετίζῃ τὰ γεγονό-
 τα τοῦ ἐξωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου κά-
 θε ἀνθρώπου; Ἄλλωστε τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς δὲν τὸ
 εὗρηκεν ἡ φιλοσοφία, ὡς ἡ ἀντικειμενικὴ μέθοδος πρὸς
 εὑρεσιν καὶ διατύπωσιν τῆς ἀληθείας. Τὸ εὗρηκαν οἱ
 φιλοσοφοῦντες – καὶ φυσικὰ εὗρηκαν ὅχι ἓνα, ἀλλὰ
 πολλαπλά, διαφορετικά, ἀντιμαχόμενα πολλάκις νο-
 ῆματα τῆς Ζωῆς. Αὐτοὺς τοὺς διαφόρους τύπους τοῦ
 Νοήματος τῆς Ζωῆς θὰ ἤθελα νὰ σᾶς παρουσιάσω,
 ὅσον μοῦ εἶναι δυνατὸν περισσότερον συγκεκριμέ-

να, περισσότερο ζωντανά· εις τοὺς τύπους αὐτοὺς θὰ προσπαθήσω νὰ σᾶς τὸ δείξω μᾶλλον, παρὰ νὰ σᾶς τ' ἀποδείξω. Ὁ καθένας σας τότε θὰ βοηθηθῇ νὰ γνωρίσῃ, νὰ συνειδητοποιήσῃ τὸν ἑαυτὸν του, θὰ φιλοσοφήσῃ ἐπὶ τῆς ζωῆς του, θὰ προχωρήσῃ ἔτσι ἀπὸ τὴν ζωὴν ὡς πραγματικότητα, ὅπως τὴν ζῇ, εἰς τὴν ζωὴν ὡς σκέψιν, ὅπως τὴν συνειδητοποιεῖ: ἀπὸ τὸν Βίον εἰς τὸν Λόγον. Ἀλλὰ δὲν θὰ λησμονῇ, ὅτι βίος εἶναι καὶ ὁ Λόγος, ἓνας βίος ὅμως νοητικῶς κεκαθαρμένος, μ' ἐσωτερικὴν ἐνότητα καὶ συνεχήν, μὲ σαφὴ ἐπίγνωσιν καὶ διάκρισιν τῶν μέσων καὶ τῶν σκοπῶν.

Εἰς αὐτὸ θὰ χρησιμεύσουν μερικαὶ θεωρητικαὶ μᾶλλον ἀναπτύξεις τοῦ περιεχομένου ποὺ δίδομεν εἰς τὸν ὅρον Νόημα τῆς Ζωῆς - θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν εἰς τὸ σημερινὸν μάθημα, - διὰ τὴν ἐννοίαν καὶ τὸ πρόβλημα τῆς Εὐτυχίας καὶ τῆς Δυστυχίας - αὐτὸ θὰ εἶναι τὸ θέμα τοῦ δευτέρου μαθήματος. Κατόπιν θ' ἀκολουθήσῃ ἡ συνθετικὴ παρουσίασις τῶν διαφόρων τύπων τῆς Ζωῆς, ὅπως τοὺς προσφέρει ἡ πραγματικότης. Φυσικὰ δὲν ἐξαντλοῦνται ἔτσι τὰ θέματα ποὺ πραγματεύεται ἡ Φιλοσοφία τῆς Ζωῆς, οὔτε θὰ ἦτο δυνατόν ἄλλωστε νὰ τὰ ἐξαντλήσωμεν ἐντὸς τριῶν μαθημάτων. Εἶναι μία ἐκλογὴ θεμάτων, ἐκείνων τὰ ὅποια πιστεύω πῶς θὰ εἶχαν ἀμεσωτέραν σχέσιν πρὸς τοὺς ἰδιαιτέρους σκοπούς, ποὺ ἐπιδιώκει ἡ Σχολὴ τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας.

* * *

Πρωτύτερα ὅμως νὰ μοῦ ἐπιτρέψετε νὰ θέσω τὸ ἐρώτημα: Τί σημασίαν ἡμπορεῖ νὰ ἔχῃ διὰ τοὺς ἐργάτας τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας ἡ φιλοσοφίαις αὐτῇ; Θὰ δικαιολογηθῇ ἔτσι ἐκ τῶν προτέρων καὶ ὁ τρόπος, κατὰ τὸν ὁποῖον προτίθεται νὰ ἐξετάσω τὸ θέμα μου.

Τῆς ἐποχῆς μας ἡ τάσις (ιδίως εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν κοινωνικὴν δρᾶσιν, καὶ φυσικὰ τὴν περισσότερο δραστικὴν καὶ συγκεκριμένην ἐκδήλωσίν της: τὴν δρᾶσιν τὴν κρατικὴν) ἡμπορεῖ νὰ ἐκφρασθῇ εἰς ὠρισμένους συντόμους χαρακτηρισμοὺς: ὀργάνωσις, μέθοδος, σύστημα, στατιστικὴ, ὀρθολογισμὸς (*rationalisation*). Εἰς τὸ ἐμπόριον, τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικόν, εἰς τὴν γεωργικὴν παραγωγὴν, εἰς τὴν βιομηχανίαν, γενικῶς εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν, ἔχει κυριαρχήσει ἀπολύτως ἡ ἀρχὴ αὐτή. Τὸ ἴδιον εἰς τὴν δημοσίαν ὑγείαν, εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ παιδείαν, ἡ ὁποία ὀλοένα γίνεται περισσότερο κρατικὴ, περισσότερο ἄρα ὠργανωμένη. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τείνει νὰ μονοπωληθῇ ἀπὸ ὀργανισμοὺς μὲ μεγάλα μέσα καὶ μὲ συστηματικὴν κατανομὴν τῆς ἐργασίας (Ἀκαδημία, Ἐργαστήρια, Ἰνστιτοῦτα κ.λπ.), δὲν λείπουν δ' αἱ προσπάθειαι νὰ «ὀργανωθῇ» ἀκόμη καὶ ἡ λογοτεχνικὴ καὶ ἡ ἄλλη καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ, ἡ κατ' ἐξοχὴν ἐλευθέρᾳ δημιουργικὴ προσπάθεια τοῦ ἀνθρώπου, μὲ εἰδικὰ ἰδρύματα: ταμεῖα, ἐπιμελητήρια καὶ ἄλλα μέσα ὁμαδικῆς, δηλαδὴ κατὰ βάθος ἀριθμητικῆς ἐνεργείας.

Ὑπὸ τὰς συνθήκας αὐτὰς δὲν εἶναι μόνον φυσικόν, ἀλλὰ καὶ ἐπιβεβλημένον νὰ ὁργανωθῇ καὶ εἰς ἡμᾶς ἐπίσης καὶ ἡ κοινωνικὴ πρόνοια ὡς μέρος τῆς κρατικῆς δράσεως, σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ὀρθολογιστικῆς συστηματοποιήσεως· νὰ καταρτισθοῦν ἀκριβεῖς καὶ λεπτομερεῖς στατιστικαὶ τῶν διαφορῶν ἐκδηλώσεων τῆς Δυστυχίας· νὰ μελετηθοῦν οἱ παράγοντες, καὶ νὰ εὑρεθοῦν τὰ τεχνικὰ μέσα, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ ἐξουδετερωθοῦν κατὰ τὸ δυνατόν οἱ παράγοντες αὐτοί· νὰ συστηματοποιηθῇ ἡ κατὰ τρόπον ἀναρχικὸν ὡς τῶρα καὶ ἄσκοπον ἀντιμετώπισις τῶν κοινωνικῶν πληγῶν· νὰ εἰσαχθῇ ἡ ἀπαραίτητος κατανομή τῆς ἐργασίας, ἀλλὰ μαζὶ καὶ ὁ συντονισμὸς τῆς κ.λπ. Θὰ ἠμποροῦσε μάλιστα κανεὶς νὰ ἐκφράσῃ τὴν λύπην του, ὅτι τόσο ἀργὰ ἐσκέφθη τὸ Κράτος νὰ προβῇ εἰς ὅ,τι ἡ ἄμεσος παρατήρησις καὶ τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων ἐθνῶν ἐπέβαλεν ἐνωρίτερα νὰ γίνῃ. Ἡ ἀνάγκη τῆς συστηματοποιήσεως εἶναι τόσο προφανής, τ' ἀποτελέσματά της εἰς τὰς ἄλλας χώρας τόσο ἐκδηλα, – καὶ εἶν' ἐκδηλα, διότι ὁμιλοῦν μὲ τὴν γλῶσσαν τῶν ἀριθμῶν, τὴν ὁποίαν ἐννοοῦν, ἢ μᾶλλον φαντάζονται πὼς ἐννοοῦν (κατὰ βάθος εἶναι ἡ δυσμαθεστέρα γλῶσσα) ὅλοι, – ὥστε δὲν χρειάζεται ἰδιαιτέραν συνηγορίαν τὸ πρᾶγμα. Πολὺ ὀλιγώτερον θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ τολμήσῃ νὰ τ' ἀμφισβητήσῃ.

Ἐκεῖνο ποῦ χρειάζεται κάποια ἀνάπτυξιν ἐδῶ, εἶναι κάτι ἄλλο: τί χρειάζεται εἰς μίαν τεχνικῶς ὁργα-

νωμένην Κοινωνικὴν Πρόνοιαν ἡ Φιλοσοφία τῆς Ζωῆς, ἡ γνῶσις γενικῶς τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ; Οἱ πεινασμένοι χρειάζονται ψωμί, οἱ ἄνεργοι ἐργασίαν, οἱ ἄρρωστοι χρειάζονται νοσοκομεῖα καὶ περίθαλψιν, οἱ πτωχοὶ χρηματικὴν ἐνίσχυσιν καὶ ὅλ' αὐτὰ χρειάζονται διοικητικῶς καὶ οἰκονομικῶς ὁργανωμένην ἀντιμετώπισιν. Εἰς ὅλ' αὐτὰ τί λόγον ἔχει ἡ Φιλοσοφία τῆς Ζωῆς; Πρὸ πάντων τί χρειάζεται ἡ Φιλοσοφία τῆς Ζωῆς εἰς μίαν τεραστίαν προσπάθειαν, ἡ ὁποία ὑποχρεωμένη εἶναι (ἀκριβῶς διότι ἔχει τόσον τεραστίας διαστάσεις καὶ τόσον πολυσύνθετος εἶναι) ν' ἀσχολῇται μὲ ἀριθμοὺς καὶ μὲ ποσά: τόσοι ἄρρωστοι – τόσα κρεβάτια, τόσοι ἄνεργοι – τόσαι μερίδες φαγητοῦ κ.λπ. Ἀσφαλῶς ὄχι – καὶ θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπικαλεσθῇ τὰ παραδείγματ' ἄλλων λαῶν (ἰδιαιτέρως θ' ἀνέφερε τοὺς Ἀμερικανούς), οἱ ὁποῖοι ἔχουν νὰ ἐπιδείξουν ἀριθμητικῶς καὶ τεχνικῶς αὐτοχρῆμα καταπληκτικὰ ἔργα Κοινωνικῆς Προνοίας, χωρὶς προσπάθειαν φιλοσοφικῆς ἐμβαθύνσεως εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῆς ἀνθρωπίνης Δυστυχίας.

Ἀλλ' ἀκριβῶς τὰ ἴδια παραδείγματα θὰ ἠμποροῦσε κανεὶς νὰ ἐπικαλεσθῇ ὡς ἀπόδειξιν, ὅτι παρόμοιος τρόπος Κοινωνικῆς Προνοίας ἠμπορεῖ στατιστικῶς νὰ ἐπιτελῇ θαύματα, ἠμπορεῖ νὰ ἐπιτυγχάνῃ ἐξωτερικὰ ἀποτελέσματα κτυπητά, ἠμπορεῖ νὰ αἴρῃ πλῆθος ἐξωτερικὰς ἐκδηλώσεις τῆς Δυστυχίας, πολλάκις ἀκόμη καὶ τοὺς ἐξωτερικοὺς της παράγοντας – τὴν

ιδίαν τὴν Δυστυχίαν δὲν συλλαμβάνει εἰς ὅ,τι βαθύτερον παρουσιάζει. Ποῖος θὰ ἠμποροῦσε νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτ' οἱ ἄνθρωποι εἰς τὴν Ἀμερικὴν μὲ τὰς προτύπους ὁργανώσεις Κοινωνικῆς Προνοίας εἶν' ὀλιγώτερον δυστυχεῖς, ἐκεῖνοι ποὺ δίδουν καὶ ἐκεῖνοι ποὺ δέχονται τὴν ὑποστήριξίν των;

Καλὴ βεβαίως εἶναι ἡ ὁργάνωσις ἡ τεχνικὴ – ὅχι καλὴ ἀπαραίτητος, ἀναπόφευκτος προϋπόθεσις κάθε σοβαρᾶς ἐνεργείας εἰς τὸ πεδίον τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας. Ἀλλὰ προϋπόθεσις μόνον, προωρισμένη νὰ συμπληρωθῇ, νὰ πάρῃ φλόγα καὶ παλμὸν καὶ χρῶμα ἀπὸ κάτι ψυχικώτερον καὶ ἐσωτερικώτερον, καὶ διὰ τοῦτο ἀσύλληπτον εἰς ὀρθολογικὴν μεταχείρισιν, δυσκολοβόλευτον εἰς συστηματικὰ καὶ τεχνικὰ καλὸν: ἀπὸ τὴν ἐξατομίκευσιν τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας. Ὅ,τι βαθμηδὸν ἀναγνωρίζεται εἰς τόσας ἐπιστήμας, π.χ. εἰς τὸ Ποινικὸν Δίκαιον μὲ τὴν ἐξατομίκευσιν τοῦ ἐγκλήματος καὶ τῆς ποινῆς, ἢ εἰς τὴν Ἰατρικὴν ὅπου κηρύσσεται ἡ ἀρχὴ ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀσθένειαι ἀλλ' ἀσθενεῖς, τὸ ἴδιον πρέπει νὰ μὴ λησμονῇται ποτὲ ἀπὸ τὸν ἐργάτην τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας – τοσοῦτον μάλλον, καθ' ὅσον ἀποτελεῖ τοῦτο τὴν ρίζαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ψυχολογικῶς καὶ ἱστορικῶς ἀνεβλάστησεν ὅ,τι σήμερον ὡς κρατικὴ προσπάθεια ἐμφανίζεται. Δὲν ὑπάρχει κυρίως Δυστυχία, ὑπάρχουν δυστυχεῖς ἄνθρωποι. Ἐπομένως οἵανδήποτε τεχνικὴ ὁργάνωσις ἐναντίον τῆς Δυστυχίας δὲν ἀπαλάσσει τὸν ἐργάτην

αὐτῆς ἀπὸ τὴν ὑποχρέωσιν ν' ἀντιμετωπίσῃ κάθε περίπτωσιν ἐνὸς ἀνθρώπου δυστυχισμένου, ἀπὸ ἀσθένειαν ἢ ἀπὸ ἀνέχειαν, ἀπὸ ἀνεργίαν ἢ ἀπὸ κοινωνικὴν μείωσιν, ὡς μίαν περίπτωσιν αὐτοτελῆ. Εἰς κάθε δὲ περίπτωσιν οἱ παράγοντες τῆς Δυστυχίας, οἱ ἴδιοι γενικοὶ παράγοντες, ἐμφανίζονται μὲ διαφορετικὸν τόνον ἐνεργοῦντες, καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς Δυστυχίας λαμβάνουν ἰδιαιτέραν ἐκάστοτ' ἀπόχρωσιν. Αὐτὸν τὸν τόνον καὶ αὐτὴν τὴν ἀπόχρωσιν πρέπει νὰ συλλάβῃ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος θὰ ἤθελε νὰ προχωρήσῃ πέραν ἀπὸ τὴν ἀπλὴν καὶ πρόχειρον ἱκανοποίησιν ὑλικῶν ἀναγκῶν, καὶ ἄρα πέραν ἀπὸ κάτι πρόσκαιρον, πρὸς τὴν ρίζαν καὶ τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρωπίνου πόνου.

✱

Διότι οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶν' ἀριθμοὶ στατιστικῆς, οὔτε ποσά. Καὶ ὁ κατώτερος ἀκόμη ἄνθρωπος, καὶ ἐκεῖνος ποὺ ἀποτελεῖ ἓνα μέλος τοῦ ἀνωνύμου κοπαδιοῦ, ἀποτελεῖ ταυτοχρόνως ἓνα ἐγώ, ἐν αὐτοτελές, μοναδικὸν κέντρον ὑπάρξεως ζωῆς, αἰσθήματος, εὐτυχίας.

Κάθε ἀνθρωπίνη ζωὴ, καὶ ἡ περισσότερον ταπεινὴ καὶ ἄσημος, ἀποτελεῖ τὸ Α μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ ψυχικὰς περιπετείας, ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἐπέκτασιν πρὸς τὰ προτοῦ, ἡ ὁποία δὲν θὰ ὑπάρξῃ ποτὲ κατόπιν ἔτσι ἀκριβῶς. Κάθε ἄνθρωπος κρύβει μέσα του ἓνα νέον, προσωπικὸν καὶ ἰδιαίτερον φύσημα τοῦ Δημιουργοῦ του, καὶ ζῇ

τὸν ἐσωτερικόν του κόσμον σὰν ἓν αὐθύπαρκτον καὶ αὐτόνομον πλανητικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον κατ' ἀναλογίαν μόνον, καὶ μόνον ἀπὸ τὴν σκοπιὰν τοῦ ἰδικοῦ του κέντρου, τοῦ ἰδικοῦ του ἐγώ, ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ τὰ πράγματα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου καὶ τὴν ζωὴν τῶν ἄλλων ἀτόμων. Τὸ κέντρον αὐτὸ τ' ὀνομάζομεν ψυχὴν, ἀλλὰ σημασίαν δὲν ἔχ' ἡ ὀνομασία· σημασίαν ἔχ' ἡ ἐπίγνωσις τῆς ἀπολύτου μοναξιᾶς, εἰς τὴν ὁποίαν εἶναι καταδικασμένη ἡ ψυχὴ αὐτῇ· σημασίαν ἔχει ἀκόμη ἡ διαπίστωσις, ὅτι μόνον ὡς ψυχὴ ἡμποροῦμεν νὰ πλησιάσωμεν κάπως πρὸς τὸ ἐγὼ τοῦ ἄλλου, ὡς ψυχὴ ἡμποροῦμεν νὰ πλησιάσωμεν κάπως πρὸς τὸ ἐγὼ τοῦ ἄλλου, ὡς ψυχὴ ποὺ ἀπλώνεται τόσον, ὥστε νὰ ἡμπορῇ νὰ χωρέσῃ, προσωρινῶς ἔστω, καὶ ἐνδὸς ἄλλου τὸ ἐγώ. Καὶ τὴν ψυχὴν μόνον τῆς ψυχῆς ἡ γλῶσσα, τὸ τραγοῦδι μᾶλλον, τὴν ἀναπαύει.

Ὅχι λοιπὸν ὡς ἀριθμὸν ψυχρᾶς στατιστικῆς, ἀλλ' ὡς ἀτομικότητα αὐθύπαρκτον, ὡς ἓνα ἐγώ, ἡμποροῦμεν νὰ πλησιάσωμεν ἀληθινὰ τὸν ἄνθρωπον, ἰδιαιτέρως τὸν δυστυχισμένον – ἀκριβῶς διότι ἡ δυστυχία αὐξάνει τὴν εὐαισθησίαν του, πολλάκις μέχρι βαθμοῦ παθολογικοῦ· ἀναγκάζει, θαρρεῖς, τὸν ἄνθρωπον νὰ ὀχυρωθῇ ἀποκλειστικώτερος μέσα εἰς τὸν μόνον ἀπόρθητον ἀπὸ καθ' ἐξωτερικὴν ἐπήρειαν προμαχῶνα ποὺ τοῦ μένει, εἰς τὸ ἐσωτερικόν του ἐγώ.

*

Διότ' ἡ Δυστυχία εἶναι κατὰ βάθος καὶ πάντοτε φαινόμενον ψυχικὸν – ποτὲ ὑλικόν. Τὸ πρᾶγμα θὰ φανῇ παράξενον, παράξενον ἀκόμη καὶ εἰς ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι τὴν ὑποφέρουν, ἀκριβῶς διότι δὲν εἶχαν τὸν καιρὸν καὶ τὴν ἄνεσιν νὰ τὴν ἐξετάσουν βαθύτερα.

Τὸ νὰ εἶναι κανεὶς ἄρρωστος, θὰ ἦτον ἓν ἀπλοῦν φυσικὸν φαινόμενον, ποὺ δὲν ἔχει κοινωνικὴν σημασίαν. Δυστυχὴς γίνεται ὁ ἄρρωστος, ἀπὸ τῆς στιγμῆς ποὺ λαμβάνει ψυχικῶς ἐπίγνωσιν τῆς ἀσθενείας του, ἀπὸ τῆς στιγμῆς ποὺ κρίνει τὴν πάθησίν του: τὰ αἷτια καὶ οἱ παράγοντές της (ἂν πταίει ὁ ἴδιος ἢ ἄλλος, ἢ οἱ κοινωνικοὶ ὄροι τῆς ζωῆς του), ἡ σημασία ποὺ ἔχει ἡ ὑγεία του διὰ τὴν ἀποστολὴν του εἰς τὸν κόσμον, διὰ τοὺς δεσμοὺς ποὺ τὸν δένουν μὲ τοὺς ἄλλους, ἡ αἰσιοδοξία καὶ ἡ πίστις, ἡ καρτερία ἢ ἡ συντριβὴ μὲ τὴν ὁποίαν ἀντιμετωπίζει τὸ νόσημα καὶ τὸ ἐνδεχόμενον τοῦ θανάτου, ὁ ἔρως πρὸς τὴν ζωὴν ἢ πρὸς τὸν θάνατον, ἡ σημασία τῆς ἀσθενείας κ.λπ. — ὅλ' αὐτά, στοιχεῖα ψυχικά, στοιχεῖα μᾶλλον ἠθικά, ἀφοῦ συνδέονται μὲ τὸ βαθύτερον νόημα τῆς μοίρας του εἰς τὸν κόσμον, εἶναι οἱ τεχνικῶς ἀσύλληπτοι, ἀλλ' οὐσιαστικῶς σημαντικώτατοι συντελεσταὶ τῆς ἀσθενείας ὡς κοινωνικοῦ φαινομένου. Ὅστις τ' ἀγνοεῖ, θεραπεύει ἴσως τὸ νόσημα, – ἂν τὸ θεραπεύῃ· διότι κατὰ βάθος καὶ ἡ σωματικὴ ὑγεία εἶναι κατὰ 50% τοῦλάχιστον ιδιότης ψυχικῆ, – τὴν δυστυχίαν δὲν τὴν θεραπεύει, Κοινωνικὴν Πρόνοιαν δὲν ἐξασκεῖ.

Τὸ ἴδιον συμβαίνει μὲ τὸ φαινόμενον τῆς ἐνδεΐας. Ὁ κόσμος νομίζει, ὅτ' ἡ δυστυχία τοῦ ἐνδεοῦς εἶναι ζήτημα ποσότητος τροφῆς: τόσα χρειάζεται, τόσα πρέπει νὰ τοῦ δοθοῦν. Λησμονεῖ, ὅτι εἰς τὸ «χρειάζεται» (τὸ ὁποῖον ἄλλωστε εἶναι σχετικόν) κρύπτετ' ἓνα πλῆθος ἀσταθμῶν παραγόντων, ψυχικῶν καὶ ἠθικῶν. Λησμονοῦν, ὅτ' ἡμπορεῖς νὰ τρώγῃς ὀλίγον καὶ νὰ εἶς εὐτυχισμένος. Λησμονοῦν, ὅτι κανεὶς δὲν γογγύζει μόνιμως καὶ κανένας πρὸ παντὸς δὲν σκοτώνεται καὶ δὲν ἐπαναστατεῖ, διὰ νὰ τρώγῃ 100 δράμια ψωμὶ περισσότερον. Ἡ πείνα, ποὺ εἶναι παράγων δυστυχίας καὶ παράγων κοινωνικῆς ἀναστατώσεως, εἶναι κυρίως πείνα δικαιοσύνης: εἶν' ἡ συναίσθησις, ὅτ' ὑποφέρεις χωρὶς νὰ πρέπη, χωρὶς νὰ τὸ ἀξίζῃς, εἶν' ἡ ἀγανάκτησις διὰ τὴν ἠθικὴν ταπείνωσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀναγκάζεσαι νὰ καταφύγῃς διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃς τὴν πενιχρὰν αὐτὴν συντήρησιν, εἶναι ὁ σπαραγμὸς ὅταν βλέπῃς παιδιὰ καὶ γέρους νὰ πεινοῦν καὶ νὰ πονοῦν, νὰ στεροῦνται καὶ ν' ἀδικοῦνται ὅταν βλέπῃς, ὅτ' ὑπάρχουν ἄνθρωποι, ἰδίως γυναῖκες, οἱ ὁποῖοι, διὰ νὰ κερδίσουν τὸ ψωμὶ των, δὲν ἐργάζονται ἀλλὰ ἐξευτελίζονται, ἢ μᾶλλον ἐργάζονται μαζὶ καὶ ἐξευτελίζονται, πολλάκις εἰς ὅ,τι πολυτιμότερον, εἰς ὅ,τι προσωπικότερον ἔχουν: εἰς τὰ ὁρμήματα τῆς ἀγάπης των. Ἡ πείνα γίνεται δυστυχία, ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ θὰ ἔλθῃ εἰς ἐπαφὴν μὲ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων, ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ θὰ γίνῃ φαινόμενον ἠθικόν. Καὶ ὅχι μόνον ἡ πείνα· κά-

θε στέρησιν καὶ κάθε πόνον αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος ὡς δυστυχίαν, ἐφ' ὅσον κρίνει, ὅτι δὲν εἶναι στέρησις ἠθικῶς ἀναγκαία, δὲν εἶναι πόνος δημιουργικός.

*

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ὅμως ποὺ τὸ φαινόμενον τῆς Δυστυχίας κρίνεται ὡς φαινόμενον κυρίως ἠθικόν, δὲν ἡμπορεῖ πλέον ν' ἀντιμετωπισθῇ στατιστικῶς, τοῦλάχιστον ὅχι μόνον στατιστικῶς καὶ τεχνικῶς – ὅσον καὶ ἂν τὰ τεχνικὰ καὶ τὰ στατιστικὰ ἐπιτεύγματα παρουσιάζονται κτυπητότερα. Διότι ὅπου ὑπάρχει ἠθικὴ κρίσις, ἐκεῖ προϋποτίθεται καὶ μία ἠθικὴ συνείδησις, ἡ ὁποία τὴν ἐκφέρει, ἓνα προσωπικὸν κέντρον προαιρέσεως καὶ πράξεως, ποὺ κρίνει, ἓνα ἄλλο, ποὺ κρίνεται. Καὶ προαίρεσιν δὲν ἔχουν τὰ νούμερα.

Αὐτὸς εἶν' ὁ λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον ἐπιβάλλεται πάντοτε ἡ ἐξατομίκευσις τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας, καὶ ἐπομένως καὶ ἡ ἀντιμετώπισις τῆς Δυστυχίας ἀπὸ τὴν πλευρὰν τὴν ἀτομικὴν (τὴν προσωπικὴν καλύτερα), ὡς συγκατάβασις πρὸς τὴν ψυχὴν, πρὸς τὰ διάφορα ἐγὼ τῶν ἀδικημένων τῆς Ζωῆς. Εἰδεμὴ, ἡ Κοινωνικὴ Πρόνοια δὲν θὰ θεραπεύῃ τὴν Δυστυχίαν· νὰ θεραπεύῃ τὰς ἐξωτερικάς της μόνον ἀφορμὰς. Καὶ ἐπειδὴ αἱ ἀφορμαὶ αὐταὶ δὲν εἶναι παρὰ ἓνας μόνον (καὶ ὅχι πάντως ὁ κυριώτερος) ἀπὸ τοὺς παράγοντας τῆς Δυστυχίας, – ἀφοῦ ἡ Δυστυχία μέσα μας κυρίως ἐδρεύει, ὅπως μέσα μας καὶ ἡ Εὐτυχία, – τὸ ἔργον τῆς θὰ περιορισθῇ

κατ' ανάγκην εἰς ἱκανοποίησιν ἀξιώσεων, αἱ ὁποῖαι θ' αὐξάνουν ὀλοένα περισσότερο, καθ' ὃ μέτρον ἐκάστοτε θὰ ἱκανοποιοῦνται. Αὐτὸ εἶναι μοιραῖον – τὸ διεπίστωσεν ἤδη ὁ Ἀριστοτέλης.

*

Ἀλλὰ καὶ δι' ἓναν ἄλλον ἀκόμη λόγον χρειάζεται ν' ἀντιμετωπισθῇ τὸ πρόβλημα τῆς Εὐτυχίας ἀπὸ τὴν προσωπικὴν του πλευράν. Ἡ Κοινωνικὴ Πρόνοια κηρύσσεται κατὰ τὰ τελευταῖα χρόνια – καὶ τὸ κήρυγμα θεωρεῖται ἡ τελευταία λέξις τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς... κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας – ὡς πρᾶξις δικαιοσύνης, ἀποδόσεως δηλαδή πρὸς τὰς ἀπορωτέρας τάξεις ἐκείνου ποὺ αὐτοδικαίως τοὺς ἀνήκει. Ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον πρᾶξις δικαιοσύνης – δηλαδή σχέσις νομική, μὲ τὸν χαρακτηρὰ τὸν ὑποχρεωτικὸν ποὺ ἔχει κάθε νομικὴ σχέσις. Εἶναι ταυτοχρόνως καὶ πρᾶξις ἠθική, πρᾶξις ἐλευθέρας προαιρέσεως. Εἰδεμὴ, ἡ Κοινωνικὴ Πρόνοια θὰ ἦτον ἀποκλειστικῶς ἓνα εἶδος φορολογίας καὶ θὰ ὑπηγορεύετο μόνον ἀπὸ τὴν κοινωνικὴν ἢ πολιτικὴν σκοπιμότητα· δὲν θὰ ἦτο ψυχῶν ἐπαφή.

Τοιαύτη ὁμῶς ἀντίληψις, ἂν ἤθελεν ἐπικρατήσῃ ὀριστικῶς καὶ ἀποκλειστικῶς, θὰ ἐσήμαινε τὴν ἀπώλειαν οὐσιωδῶν ψυχικῶν καὶ πνευματικῶν ἀγαθῶν. Ἀπώλειαν δι' ἐκεῖνον ποὺ δέχεται τὴν προσφορὰν τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας: Ὅταν πιστεύῃ, ὅτι τοῦ δίδουν ἀπλῶς ὅ,τι εἶναι νόμιμον καὶ δίκαιον, ὅ,τι ὁ νόμος προ-

βλέπει, ὅ,τι κατὰ βάθος τοῦ ἀνήκει, χάνει ὁ ἄνθρωπος τὸ αἶσθημα τῆς εὐγνωμοσύνης, πηγὴν πολυτίμων ἠθικῶν συγκινήσεων· χάνει τὸ αἶσθημα τῆς ἐσωτερικῆς ἀνυψώσεως, ποὺ τοῦ χαρίζει ἡ ἐπίγνωσις, ὅτι παραστέκει κοντά του ἓνας ἄλλος ἄνθρωπος, ἔτοιμος καὶ ἱκανὸς νὰ τὸν βοηθήσῃ, καὶ παραστέκει ὅχι ὡς ὑπάλληλος ἐπαγγελματικῶς ὑποχρεωμένος, ἀλλ' ὡς ἄνθρωπος αὐτοπροαίρετος, κινούμενος μόνον ἀπὸ τὸ συναίσθημα τῆς καθαρῶς ἀνθρωπίνης ἀλληλεγγύης, ἀπὸ τὸν πόθον τῆς εὐτυχίας τοῦ εὐεργετεῖν. Καὶ εἶναι τόσον παρήγορον διὰ τὸν ἐπικουρούμενον νὰ αἰσθάνεται, ὅτι ἀδελφώνεται διὰ τῆς εὐεργεσίας ἀκριβῶς ὁ δυστυχὴς αὐτὸς μὲ τὸν εὐτυχέστερον, ὅτι προσφέρει καὶ αὐτὸς ὡς ἀντάλλαγμα πρὸς τὸν εὐεργέτην του αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν χαράν!

Ἀπώλεια εἶν' ἐπίσης δι' ἐκεῖνον ποὺ δίδει. Ἡ συμβολὴ εἰς τὴν Κοινωνικὴν Πρόνοιαν γίνεται καταβολὴ φόρου, τοῦ ὁποίου λησμονεῖται πολλάκις καὶ ὁ σκοπός, γίνετ' ἐκπλήρωσις νομικῶς καὶ λογικῶς δικαιολογημένου, ἀλλὰ ψυχροῦ πάντοτε χρέους. Χάνει τὸν χαρακτηρὰ τῆς ἐλευθέρας αποφάσεως, τῆς αὐθορμήτου ἐκχύσεως πρὸς ἀγαθοεργίαν ὅχι ἐπιβαλλομένην ἔξωθεν μιᾶς ψυχῆς πληθωρικῆς εἰς ἀγάπην. Χάνεται τὸ αἶσθημα πῶς ἀναβαίνει μὲ τὸ νὰ βοηθῇ ἀκριβῶς τοὺς ἄλλους ν' ἀναβοῦν. Χάνεται μία πηγὴ ἀνθρωπίνης στοργῆς, ποὺ μόνον εἰς τὴν πράξιν τῆς εὐεργεσίας ἀναβλύζει· διότι δὲν εὐεργετεῖς μόνον ἐκεῖνον ποὺ ἀγαπᾷς, διότι

τὸν ἀγαπᾷς ἀγαπᾷς πολλάκις ἐκείνον ποὺ εὐεργετεῖς, διότι τὸν εὐεργετεῖς.

Καὶ ὁ λειτουργὸς ἄρα τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας δὲν πρέπει νὰ εἶν' ἓνας κοινὸς ὑπάλληλος, διεκπεραιωτῆς ἀπλοῦς ἐνὸς ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐκτελεῖ εὐσυνειδήτως ἴσως ἀλλὰ μηχανικῶς, χωρὶς ἐσώψυχον συμμετοχήν. Ἐνας ἄνθρωπος πρέπει νὰ εἶναι, μὲ πλουσίαν ἐσωτερικὴν ζωὴν, ἔτοιμος καὶ ἱκανὸς νὰ συγκαταβῇ πρὸς συνάντησιν τῆς ψυχῆς ἐκείνου ποὺ θέλει νὰ βοηθήσῃ, ἱκανὸς ν' ἀντιληφθῇ κάθε ἄνθρωπον ὡς αὐτοτελὲς καὶ αὐτόνομον κέντρον ζωῆς, ὡς ἓνα ἐγὼ μὲ τ' ἀτομικά του προβλήματα, τὴν ἀτομικὴν του προοπτικὴν τῆς Ζωῆς, τὴν ἀτομικὴν του δυστυχίαν. Ἀλλὰ τὴν ψυχὴν τοῦ ἄλλου δὲν θὰ ἐννοήσῃ ποτέ, ἂν δὲν ἔχῃ ἐννοήσῃ ἤδη τὴν ἰδικήν του ψυχὴν εἰς ὃ,τι προσωπικότερον ἔχει.

Ἐδῶ κεῖται ἡ χρησιμότης τῆς Φιλοσοφίας τῆς Ζωῆς, ἡ χρησιμότης τῶν σκέψεων, τὰς ὁποίας προτίθεμαι νὰ σᾶς παρουσιάσω εἰς τὰ τρία μου μαθήματα.

I. ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Σὰν φιλόλογος ποὺ εἶμαι, ἀρχίζω ἀπὸ τὸν καθορισμὸν τῆς ἀκριβοῦς σημασίας τῶν δύο λέξεων: *Τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς*. *Νόημα* σημαίνει τὸ περιεχόμε-

νον, τὴν σημασίαν, τὴν ἀξίαν ἢ καὶ τὸν σκοπὸν ἐνὸς πράγματος ἢ μιᾶς πράξεως. Ὅταν ὅλα τὰ μέλη ἐνὸς ἀντικειμένου, ὅταν ὅλα τὰ ἐπὶ μέρους γεγονότα ἐνὸς συνθέτου φαινομένου ἐξετάζονται ὡς πρὸς τὴν σχέσιν των πρὸς τὸ ὅλον καὶ τὴν λειτουργίαν των πρὸς ἐπίτευξιν ἐνὸς σκοποῦ συνολικοῦ, τότε λέγομεν ὅτι ζητοῦμεν τὸ νόημα τοῦ ἀντικειμένου ἢ τοῦ γεγονότος ἐκείνου. Μία φράσις π.χ. ἔχει νόημα, ὅταν ὅλων τῶν λέξεων αἱ σημασίαι συνεργάζονται εἰς ἀποτελέσιν ἐνὸς ἐνιαίου συνολικοῦ περιεχομένου. Τὸ ἴδιον ἓνας ὁργανισμός, τὸ ἴδιον μία μηχανὴ π.χ. Πάντοτε ὑπόκειτ' ἓνα περιεχόμενον καὶ μία ἀξία, ἀξία ἰσχύουσα ἴσως διὰ τὸ νοοῦντα, διὰ πολλοὺς ἢ δι' ὀλίγους, ἢ ἰσχύουσα καθ' ἑαυτὴν ἀπολύτως - αὐτὸ εἶν' ἄλλο ζήτημα. Ὅπωςδήποτε νόημα ἔχει ἓνα πρᾶγμα, ἀπὸ τὴν στιγμήν καθ' ἣν ἠμποροῦμεν νὰ τὸ συνδέσωμεν πρὸς μίαν ἀξίαν, διανοητικὴν, οἰκονομικὴν, ἠθικὴν, αἰσθητικὴν, θρησκευτικὴν κ.λπ. Ἐτσι συχνὰ χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις ὡς συνώνυμον τοῦ ἀξία, καὶ τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς συμπίπτει πολλάκις μὲ τὴν ἀξίαν τῆς Ζωῆς.

Ἀντιθέτως ἡ λέξις ΖΩΗ εἶν' ἐξαιρετικὰ πολυσήμαντος. Ἢμπορεῖ π.χ. νὰ ληφθῇ ὑπὸ τὴν βιολογικὴν τῆς ἐννοίαν, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν θάνατον, ὅπως ἐμφανίζεται εἰς ὅλα τὰ ὁργανικὰ ὄντα καὶ ἐκδηλώνεται εἰς τὰς δύο θεμελιώδεις ὁργανικὰς λειτουργίας: τῆς αὐτοσυντηρησίας καὶ τῆς ἀναπαραγωγῆς. Ἡ καὶ ὑπὸ τὴν μεταφυσικὴν τῆς σημασίαν, ὡς ἓνα θεμελιῶδες φαινόμενον μέσα εἰς τὸ

σύμπαν. Ἐπίσης ὡς ζωὴ κοινωνική, εἴτε ὑπὸ τὴν συνήθη χρῆσιν τῆς καθημερινῆς συμβιώσεως ἀνθρώπων, εἴτε καὶ ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν μορφὴν τῆς πολιτισμένης ζωῆς – πάντοτε ὅμως ὡς ἓνα φαινόμενο ὁμαδικόν.

Ἦν' αὐτὰς τὰς ἐννοίας δὲν χρησιμοποιοῦμεν τὸν ὄρον *Ζωή*, ὅταν ὁμιλοῦμεν διὰ τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς. *Ζωὴ* λαμβάνει' ἐδῶ ὡς ἔννοια ἠθική: ὄχι ὡς ἄμεσος πραγματικότης ποὺ μᾶς περιβάλλει, ἀλλ' ὡς ἰδέα, ὡς ὁ ἀντικατοπτρισμὸς ποὺ ἀφήνει ἡ πραγματικότης τῆς Ζωῆς, τῆς βιολογικῆς καὶ τῆς κοινωνικῆς καὶ τῆς κοσμολογικῆς, μέσα εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ὄντος ἠθικοῦ. Ὄταν ζητοῦμεν τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς, δὲν ζητοῦμεν τὸ νόημα τοῦ ζῆν ἀπλῶς – αὐτὸ δὲν ἔχει ἴσως νόημα, ἢ δὲν εἶναι δυνατὴ ἴσως εἰς τὸν ἄνθρωπον ἢ ἀπάντησις εἰς τὸ ἐρώτημα: διατί ὑπάρχει τὸ βιολογικὸν φαινόμενο *Ζωή*; τὸ πολὺ θὰ ἤμποροῦσε νὰ ἐξετασθῇ τὸ ζήτημα τῆς προελεύσεώς της. Ζητοῦμεν τὸ νόημα τοῦ εὔ ζην, ζητοῦμεν δηλαδὴ νὰ καθορίσωμεν τὰς ἀξίας ἐκεῖνας, τῶν ὁποίων ἡ πραγματοποίησις χαρίζει περιεχόμενο εἰς τὴν Ζωὴν καὶ τὴν καθιστᾷ βιωτήν, τὴν ἀναβιβάζει ἀπὸ φαινόμενο βιολογικόν, κοινὸν καὶ εἰς τὰ σκουλήκια τῆς γῆς, εἰς φαινόμενο ἠθικόν, ἀποκλειστικῶς ἀνθρώπινον.

*

Συνείδησιν λαμβάνει ὁ ἄνθρωπος τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς του κυρίως εἰς τὰς ἠθικὰς συγκρούσεις, ἐκεῖ

ὅπου εὐρίσκεται ὑποχρεωμένος νὰ διαλέξῃ μεταξὺ δύο ἀποφάσεων, μεταξὺ δύο ἀγαθῶν ἢ δύο κακῶν. Ἦμπορεῖ νὰ διαλέξῃ σύμφωνα μὲ τὰ θέλητρα ἢ τὴν ἔξωτερικὴν ἀναγκαιότητα ποὺ τοῦ παρουσιάζει τὸ καθεῖνα, καὶ τότε θὰ ἔχωμεν ἀπλὴν προτίμησιν, τῆς ὁποίας τὸ κύρος εἶναι καὶ χρονικῶς καὶ περιπτωσιολογικῶς περιορισμένον. Ἄν ὅμως διαλέξῃ σύμφωνα μὲ μίαν ἱεραρχικὴν διαβάθμισιν ἀξιῶν, τὴν ὁποίαν ἔχει ἤδη, συνειδητὴν ἢ ἀνεπίγνωστον, χαράζει μέσα του ὁ ἴδιος, καὶ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποίαν πάντοτε διαλέγει, ἢ πιστεύει ὅτι πρέπει νὰ διαλέγῃ, διότι τῆς ἀποδίδει σημασίαν ἀπολύτου κριτηρίου – ἂν εἰς τὴν προτίμησιν αὐτὴν κυριαρχῇ ἡ σκέψις, ὅτι τὸ προτιμώμενον εἶναι καὶ τὸ ἀντικειμενικῶς (ἀντικειμενικῶς φυσικὰ δι' αὐτὸν) προτιμητέον, τότε ἔχομεν προτίμησιν συμφώνως μὲ τὸ νόημα, ποὺ δίδει κανεὶς εἰς τὴν ζωὴν του.

Ἔτσι τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς προβάλλει ὡς κάτι συνθετικώτερον, ὁλοκληρωτικώτερον ἀπὸ τὴν ἐπὶ μέρους προτίμησιν, ἀφοῦ ρυθμίζει (ἢ πρέπει νὰ ρυθμίσῃ) ὅλας καὶ πάντοτε τὰς προτιμήσεις. Ὡς κάτι ἐπίσης μακρινώτερον ἀπὸ τὰς ἐπὶ μέρους προτιμήσεις· διότι δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐκάστοτε παρόν, ἀλλ' ἀναφέρεται εἰς σκοποὺς εὐρύτερους, ποὺ ἀπλώνονται εἰς μακροτέραν χρονικὴν ἔκτασιν, κρίνονται μὲ μεγάλην προοπτικὴν, καὶ περιλαμβάνουν (κατὰ θεωρίαν τοῦλάχιστον) εἰς ἐνότητες, συνεχομένην καὶ χρονικῶς καὶ λογικῶς, ὁλόκληρον τὴν συνειδητὴν ζωὴν τοῦ ἐγώ: παρελ-

θόν, παρὸν καὶ μέλλον. Ἔχει ἐπίσης ἓνα χαρακτηῖρα τελικώτερον· ἀφοῦ ὅλ' οἱ ἐπὶ μέρους σκοποὶ τῆς συνειδητῆς τοῦλάχιστον ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅλα τὰ μερικὰ κριτήρια, μὲ τὰ ὁποῖα κρίνει ὅσα τοῦ συμβαίνουν χωρὶς τὴν ἐνέργειάν του, ἀνάγονται τελικῶς εἰς αὐτό, καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸ ρυθμίζονται τελικῶς ἢ πρέπει νὰ ρυθμίζονται.

*

Δι' αὐτὸ καὶ ἡ σύγκρουσις, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ἀνακύπτει ἢ εἰς τὴν ὁποίαν συνειδητοποιεῖται τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς, ἔχει τὸν χαρακτηῖρα ὅχι ἀπλῆς εὐδιagnoύστου συγκρούσεως μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ὅχι περιπτώσεως μερικῆς. Εἶναι σύγκρουσις μὲ γενικώτερον χαρακτηῖρα — καὶ ἃς μὴν ἔχη ἀκόμη ἐμφανισθῇ εἰς συγκεκριμένην περίπτωσιν. Ἔχει κάτι ἀπὸ τὸ περίπλοκον καὶ ἐπώδυνον μιᾶς συγκρούσεως τραγικῆς. Εἶναι ἡ τραγωδία τῆς μοίρας κάθε ἀνθρώπου καὶ ἡ τραγωδία τοῦ χαρακτηῖρος του, ἀπὸ τὰς ὁποίας γεννᾶται, ὡς διὰ προστριβῆς, ἡ φωτεινὴ ἐπίγνωσις τοῦ νόηματος τῆς ζωῆς του.

Εἰς τὴν πρώτην ὁ ἄνθρωπος εὐρίσκεται ὑποχρεωμένος ν' ἀκολουθήσῃ ἓνα καὶ μόνον δρόμον τῆς ἐξωτερικῆς του ζωῆς μεταξὺ πολλῶν, ἐνῶ ἀναγνωρίζει πλήρως, ὅτι καὶ ὁ δρόμος ποὺ ἐδιάλεξε τὸν ὁδηγεῖ ὅχι μόνον πρὸς δυσκολίας, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἁμαρτίας πολλάς, ἐνῶ εἶναι βέβαιος ὅτι καὶ οἱ δρόμοι, ποὺ ἀφῆκεν

ὡς ὀλιγώτερον ἀγαθούς, ἔχουν ἓνα πλῆθος ὠραιότητος καὶ ἀννυψώσεις, τὰς ὁποίας χάνει τώρα ὀριστικῶς. Διότι τὸ καλὸν καὶ τὸ κακὸν δὲν παρουσιάζονται εἰς τὸν κόσμον ἄμεικτα μεταξὺ των, ὥστε καὶ τὸ διάλεγμά των νὰ εἶναι πρᾶξις ἀπλῆ καὶ εὐκόλος. Ἀπεναντίας, εἰς κάθε κακὸν ὑπάρχει τόση πρόσμειξις ἀγαθοῦ, καὶ κάθε ἀγαθὸν συνεπάγεται πολλάκις τὴν παραίτησιν ἀπὸ τόσον πολυάριθμ' ἀγαθὰ, ὥστε νὰ εἶναι δυσχερὴς ἡ ἐκλογὴ καὶ ἡ ἀπόφασις ὀδυνηρά.

Εἰς τὴν τραγωδίαν τοῦ χαρακτηῖρος πάλιν ἔχει ὁ ἄνθρωπος νὰ δώσῃ προτίμησιν μεταξὺ διαφορετικῶν, ἀντιμαχομένων συνήθως, ὁρμημάτων καὶ ἀξιολογήσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ του κόσμου, ὥστε ν' ἀπαρτίσῃ ἀπὸ τὸ ἐγὼ του κάποιαν ἐνότητα, μὲ συνέχειαν καὶ συνέπειαν τὴν ὁποίαν δὲν ἔχει τοῦτο ἐκ φύσεως. Καὶ ἐδῶ ἡ προτίμησις σημαίνει ψαλίδισμα καὶ ἐγκατάλειψιν πλῆθους ἀγαθῶν, ἐνταφιασμὸν πόθων ἀπολύτως καθ' ἑαυτοὺς δικαιολογημένων αἰσθητικῶς ἢ ἠθικῶς, παραίτησιν καὶ στέρησιν ἀληθινῶν ἀπόψεων καὶ ὠραίων συγκινήσεων. Καὶ ἐδῶ θὰ θυσιάσῃς ὅχι ἀρνητικὰς — θετικὰς ἀξίας τοῦ ἐγὼ σου θὰ θυσιάσῃς (καὶ μὲ τί πόνον!), ἂν θέλῃς νὰ κατοχυρώσῃς τὴν ἐνότητά του, ἂν θέλῃς νὰ τὸ σώσῃς ἀπὸ τὰ μάταια πεταλουδίσματα πρὸς τὰ πολλά, ἐπειδὴ γνωρίζεις ὅτι ἐνός ἐστὶ χρεία. Καὶ τὸ ἐν αὐτὸ εἶν' ἀκριβῶς ὁ τελικός, ὁ ὑψιστος, ὁ ἱεραρχικῶς ἀνώτερος σκοπός, ποὺ θέτει κανεὶς εἰς τὴν ὑπαρξίν του τὴν συνειδητήν, εἶναι τὸ νόημα τῆς ζωῆς του.

Ἐπομένως τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς δὲν συμπίπτει μὲ τὴν Εὐτυχίαν. Εὐτυχισμένη ἢ δυστυχισμένη, ἀντικειμενικῶς ἢ ὑποκειμενικῶς, ἡμπορεῖ νὰ εἶναι καὶ ἐνὸς ζώου ἢ ζωῆ· νόημα ὅμως δὲν ἔχει, ἀφοῦ τὸ νόημα προϋποθέτει συνείδησιν ἠθικὴν. Ἐπειτα ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ εἶν' εὐτυχισμένος ἀπὸ ἓνα γεγονὸς ἢ ἀπὸ κάποιαν τοῦ ἐνέργειαν, καὶ ὅμως τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἢ ἡ ἐνέργεια νὰ εἶν' ἀντίθετος πρὸς τὸ νόημα τῆς ζωῆς του, νὰ τὸ αἰσθάνεται καὶ ὁ ἴδιος ὡς ἀντίθετον. Δὲν συμπίπτει ἐπίσης μὲ ὅ,τι συνήθως ἐνεργεῖ ὁ ἄνθρωπος. Ἐνεργεῖ κανεὶς συχνὰ ἐκεῖνο ποὺ ἡμπορεῖ, ἢ ἀντιθέτως ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐλκύει, ἢ ἀντιθέτως ἐνεργεῖ πολλάκις ἐνεργείας ἀπολύτως οὐδετέρας, ἢ ἀποφεύγει. Ἀλλὰ μόνον ὅταν ἐνεργῶ, διότι ἔτσι πρέπει νὰ ἐνεργῶ – πρέπει ὅχι πάντοτε συμφώνως μ' ἓνα ἐξωτερικῶς, κατὰ σύμβασιν ἢ κατ' ἀνάγκην, ἐπιβαλλόμενον νόμον, ἀλλὰ καθὼς ἡ ἐσωτερικὴ μου φύσις μοῦ προστάσσει ὡς πρέπον – μόνον τότε ἐνεργῶ σύμφωνα μὲ τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς.

*

Ἔτσι μὲ τὸ νὰ καθορίζῃ ἐν ἀνώτερον νόημα τῆς ζωῆς του, μὲ τὸ ν' ἀνάγῃ τὸν Βίον εἰς Λόγον, ὑψώνεται ὁ ἄνθρωπος ὑπεράνω τῆς ζωῆς του, ὑπεράνω τῆς Ζωῆς γενικῶς. Βεβαίως ἀπὸ τὴν Ζωὴν θ' ἀντλήσῃ τὸ νόημα τῆς ζωῆς σου, καὶ χάριν τῆς Ζωῆς θὰ τὸ θέσῃς – ἀλλὰ τὸ ἴδιον τὸ νόημα θὰ εὐρίσκεται, μοιραίως, ἔξω τῆς Ζωῆς, ἀφοῦ μόνον ἔξω τῆς Ζωῆς, εἰς τὸν νοητὸν

κόσμον τῆς ιδέας, εἶναι δυνατὸν νὰ συλληφθῇ εἰς ἀπόλυτον καθαρότητα καὶ ἡ συνέχεια καὶ ἡ συνέπεια καὶ ἡ ἀξιολογικὴ διαβάθμισις. Ἡ ἀξιολογικὴ κλίμαξ, ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς, στηρίζεται βέβαια εἰς τὴν γῆν· ὑψώνεται ὅμως ὑπεράνω αὐτῆς, χάνεται πρὸς τὸν οὐρανόν, δείχνει πρὸς τ' ἀστέρια, μέσ' ἀπὸ τὰ ὅποια θὰ διαλέξῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ φωτεινὸ ἀστέρι, ποὺ θὰ γίνῃ ὁ ὁδηγητὴς τῆς προσωπικῆς του ζωῆς.

Ἄλλωστε τί ἄλλο σημαίνει ἡ ἀπόφασις τοῦ ἀνθρώπου νὰ χαράξῃ ἓνα νόημα εἰς τὴν ζωὴν του, καὶ ὅχι ν' ἀφεθῇ εἰς τὰ ἐκάστοτε ὁρμήματά της, – ὅποτε θὰ ἐδοκίμαζεν ὀλιγωτέρους πόνους καὶ ἀγῶνας, – παρὰ δυσπιστίαν πρὸς τὴν ζωὴν, τὴν *Vita Femina*, ὅπως τὴν περιγράφει ἓνας νεώτερος φιλόσοφος, ἡ ὁποία, περιβεβλημένη τὸν χρυσοκέντητον μανδύαν ὡραίων ὑποσχέσεων καὶ θελκτικῶν δυνατοτήτων, ὅλη ἀντίστασις καὶ ὅλη προκλητικότης, ἐντροπαλὴ μαζὶ καὶ φιλήδονος, γεμάτη συμπονετικὴν τρυφερότητα ἀλλὰ καὶ περιπαίγματα σκληρά, ἀκτινοβολεῖ ἀνεξάντλητα κάθε εἶδος γοητείας, μέθης, σαγήνης. Ὁ καθορισμὸς ἀξιολογικῆς διαβαθμίσεως τῶν ἀγαθῶν, ποὺ προσφέρει ἢ ἀρνεῖται, εἶναι τὸ ὄπλον, μὲ τὸ ὅποιον ζητεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ τὴν κατακτήσῃ καὶ νὰ τὴν κυβερνήσῃ. Εἶναι ἡ ἐγγύησις, ἡ ὁποία ἐξασφαλίζει τὸν ἑαυτὸν του ὅτι δὲν θὰ γίνῃ ὁ ἴδιος δοῦλος καὶ θῦμα τῆς γοητείας καὶ τῶν ἰδιοτροπιῶν της. Μέσον ἐπιθέσεως μαζὶ καὶ ἀμύνης τοῦ ἐγώ, ποὺ εἶναι φύσει (σύμφωνα μὲ τὴν ἐννοίαν

του) κάτι ένιαϊον καὶ ἀκόλουθον, ἐναντίον τῆς Ζωῆς, ἢ ὁποῖα ἔχει θεμελιώδες της γνώρισμα, ἐπικινδύνως ὠραῖον καὶ σαγηνευτικὸν γνώρισμα, τὴν πολυχρωμίαν καὶ τὴν πολυθείαν τῶν ἀξιῶν.

Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς εὐρίσκεται ὑπεράνω τῆς Ζωῆς, διὰ τοῦτο εἶν' εἰς τὴν φύσιν του τυπικὸν καὶ ἀφηρημένον, πλαίσιον τρόπον τινὰ καὶ σκελετός, προωρισμένα νὰ γεμίσουν μὲ περιεχόμενον, μὲ χυμούς καὶ μὲ σάρκα, ἀπὸ τὴν ἄμεσον συνάντησίν των μὲ τὴν Ζωὴν – καὶ εἶδαμεν: ἡ συνάντησις αὐτὴ δὲν εἶναι πάντοτε φιλική, ἢ μᾶλλον εἶναι σπανίως φιλική καὶ ἀνώδυνος. Καὶ τὸ δυσκολώτερον ἴσα-ἴσα πρόβλημα, ποὺ ἔχει ν' ἀντιμετωπίσῃ ὁ ἄνθρωπος, εἶναι ὅχι νὰ χαράξῃ ἓνα σκοπὸν καὶ ἓνα ἰδεώδες τῆς ζωῆς του· εἶναι νὰ πραγματοποιήσῃ αὐτὴν τὴν συνάντησιν (τὴν σύνθεσιν θὰ ἔλεγα καλύτερα καὶ συγχώνευσιν) τῆς Ζωῆς καὶ τοῦ Νοήματος τῆς Ζωῆς, τῆς Ζωῆς ὡς ιδέας καὶ τῆς Ζωῆς ὡς πραγματικότητος.

Δύσκολον εἶναι, διότι ἡ σύνθεσις αὐτὴ μόνον μέσα εἰς ἓνα ἕκαστον ἄτομον, μέσα εἰς τὰ ὅρια ἐνὸς ἐγώ, ἔμπορεῖ νὰ πραγματοποιηθῇ. Ἐνα Νόημα τῆς Ζωῆς, ὡς κατασκεύασμα ἰδεατόν, εἶναι δυνατὸν καὶ εὐκόλον νὰ παραλάβῃς ἕτοιμον ἀπὸ ἄλλους, κατὰ μίμησιν ἢ ἐκ διδασκαλίας ἢ ἐκ παραδόσεως. Τὴν σύνθεσιν ὅμως μὲ τὴν ζωὴν σου εἰς' ὑποχρεωμένους κάθε φορὰν ὁ ἴδιος, ὑπὸ ἰδικὴν σου εὐθύνην καὶ μὲ τὴν ἰδικὴν σου προσπάθειαν, νὰ φέρῃς εἰς πέρας. Ἀβοήθητος, ἀφειμένος

εἰς τὴν μοῖραν σου, εἰς' ὑποχρεωμένος νὰ πλάσῃς τώρα τὸ ἐγώ σου, νὰ κατακτήσῃς τὴν προσωπικότητά σου. Αὐτὸ ἄλλωστε εἶναι κατ' οὐσίαν ἡ προσωπικότης. Τὸ προῖδν εἰς ἕκαστον ἄτομον τῆς συνθέσεως μεταξὺ τῆς ζωῆς του καὶ τοῦ νοήματος τῆς ζωῆς του. Κανεῖς δὲν ἔμπορεῖ, οὔτε μὲ συμβουλὴν οὔτε μὲ συνεργασίαν, νὰ σὲ βοηθήσῃ· διότι κανεῖς δὲν ἔμπορεῖ νὰ βλέπῃ καὶ νὰ ζῇ τὰ γεγονότα τῆς Ζωῆς, καὶ τὰ καθολικώτερα, ἀπὸ τὴν ἰδιαιτέραν σκοπιὰν τοῦ ἐγώ σου. Μόνος σου, ἐνώπιον ἐνωπίῳ μὲ τὸν Θεόν σου, ὀφείλεις νὰ βαστάσῃς ὅχι μόνον τὸ βάρος τῆς πραγματοποιήσεως τοῦ ἰδανικοῦ σου, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀκόμη μεγαλύτερον βάρος τῆς πίστεως εἰς αὐτό. Εἶναι λοιπὸν παράδοξον, ὅτι τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων παραιτεῖτ' ἀπὸ κάθε παρομοίαν προσπάθειαν, μολονότι δὲν λείπουν γύρω των ἡ διδασκαλία, ὁ διαφωτισμός, τὰ παραδείγματα, ἡ θρησκευτικὴ καὶ κοινωνικὴ παράδοσις.

Προσωπικὸν λοιπὸν ἔχει χαρακτηρὰ κάθε ζωντανὸν Νόημα τῆς Ζωῆς – εἶν' ἄλλωστε ἠθικὴ, ὅχι κοινωνικὴ πράξις. Δι' αὐτὸ καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Ζωῆς δὲν ἔχει τὸν χαρακτηρὰ προσκτήσεως γνώσεων καὶ ἀπόψεων, δὲν εἶναι λύσις ἐξωτερικῶν προβλημάτων. Αὐτογνωσία εἶναι εἰς τὴν βαθυτέραν, τὴν ὀδυνηροτέραν σημασίαν τῆς λέξεως, αὐτογνωσία καὶ μαζὶ αὐτοδημιουργία, ἐπίγνωσις τῆς μοίρας σου καὶ διάπλασις αὐτῆς – διάπλασις φυσικὰ μέσα εἰς τὰς δυνατότητας μόνον, ποὺ ἡ ἰδία παρουσιάζει.

Ἀλλ' αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς εἶν' ὑποκειμενικόν. Κάθε ἄλλο! Δὲν θὰ ἦτο καὶ Νόημα τῆς Ζωῆς, θὰ ἦτον ιδιοτροπία ἢ ἀπλὴ εὐχαρίστησις, ἂν εἶχε χαρακτηρὰ ὑποκειμενικόν. Ὅσονδήποτε προσωπικὴ κατάκτησις καὶ ἂν εἶναι, ὅσονδήποτε καὶ ἂν αἰσθάνεσαι ὅτι ἰδικῆς σου ζωῆς τὸ νόημα εἶναι, ὅμως τὸ αἰσθάνεσαι ὡς κάτι ἀπολύτως ἀντικειμενικόν, κάτι ἀπολύτως δικαιωμένον ἔξω τῆς προσκαίρου σου ὑπάρξεως. Κανὼν διαγωγῆς εἶναι, ποὺ ρυθμίζει ὡς ἀντικειμενικὴ προσταγὴ τὰς ἐνεργείας σου. Εἶναι τῆς προσωπικότητος, ὅχι τῆς ἀτομικότητός σου, τῆς μοίρας σου, ὅχι τῆς ιδιοτροπίας σου, ἢ σταθερὰ ἔκφρασις.

Μία σύνθεσις εἶναι ἀπὸ τὴν ιδέαν καὶ τὴν πραγματικότητα τὸ νόημα τῆς ζωῆς σου· ἀλλὰ σύνθεσις καθολικὴ, τελικὴ. Ἐπομένως ὅχι βέβαια τελείως ἀφηρημένη (ὅπως θὰ ἦτον, ἂν ἦτον ιδέα μόνον ἀμιγῆς), ἀλλὰ σύνθεσις πάντως ἰδανικὴ· ἄρα μόνον κατὰ προσέγγισιν, μεγάλην ἢ μικρὰ προσέγγισιν, πραγματοποιεῖται. Μόλις ἡ προσέγγισις πάει νὰ γίνῃ κτήσις, αἰσθάνεται ν' ἀνυψώνεται τὸ ἰδανικόν σου πρὸς ἀναβαθμοὺς περισσότερον ὑψηλοῦς. Ἀνήκουν βέβαια καὶ αὐτοὶ κατὰ φυσικὴν καὶ λογικὴν ἀναγκαιότητα εἰς τὴν κλίμακα τῶν ἀξιών, ποὺ εἶχες στήσει· ἐδέησεν ὅμως νὰ φθάσῃς τόσον ὑψηλά, διὰ νὰ γνωρίσῃς τὴν ὑπαρξίν των – ὅχι ὅμως καὶ νὰ τοὺς φθάσῃς τὸ φωτεινὸν ἄστρον, ποὺ σ' ὁδηγεῖ, ξεφεύγει κάθε περίπτωξιν. Ἔτσι ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι κάτι στατικόν· κίνησις εἶναι

συνεχῆς καὶ ἀτελείωτος πρὸς ἓνα σημεῖον, ποὺ δὲν ἔχει σταθερὰν θέσιν, κατεύθυνσιν μόνον ἔχει σταθεράν.

Εἰς αὐτὴν τὴν διαρκῆ, τὴν διαρκῶς ἀνικανοποίητον κίνησιν, κεῖται τὸ θεμελιώδες χαρακτηριστικὸν τῆς διπλῆς τοῦ ἀνθρώπου φύσεως, ποὺ εἶναι μαζί πεπερασμένη καὶ ἀπέραντος· ἔχει τὴν ἀπεραντοσύνην τῶν πόθων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων, ἀλλὰ καὶ δεμένος εἶναι μὲ πεπερασμένην πραγματικότητα, τόσον περισσότερον ὅσον ἀνωτέρα καὶ πλουσιωτέρα εἶν' ἡ φύσις του. Ἐδῶ κεῖται καὶ τὸ μεγαλεῖον του, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀσίσταστος, ἡ ἀνειρήνευτος δυστυχία του, ἡ φανταστικὴ του τραγωδία· κανένας Παράδεισος δὲν κατορθώνει νὰ τοῦ σβῆσῃ τὸν πόθον ἄλλου ὠραιότερου, θειότερου Παραδείσου.

Καὶ ἐνθυμοῦμαι τώρα τὴν σχετικὴν περιοχὴν ἀπὸ τὸν Παράδεισον τοῦ Dante. Περιγράφει ἐκεῖ ὁ ποιητὴς τὰ ἐνδαιτήματα τῶν μακαρίων, τοὺς διαφόρους κύκλους τοῦ Παραδείσου, εἰς τοὺς ὁποίους, διαβαθμισμένοι κατὰ τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν εὐδαιμονίαν, ζοῦν οἱ ἀγαπημένοι τοῦ Θεοῦ, οἱ ἐκλεκτοὶ τῆς θείας χάριτος. Ἄνισος βέβαια εἶναι καὶ μεταξὺ αὐτῶν ἡ κατανομή τῆς οὐρανίας μακαριότητος, ἀφοῦ ἀνίσως τοὺς ἐπεδαψιλεύθη ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ. Ἀλλ' ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐχάρισεν εἰς ὅλους τὴν μεγαλυτέραν εὐτυχίαν· νὰ ἔρουν τὴν ὑπαρξίν των ἀνωτέρων σφαιρῶν, καὶ ὅμως νὰ θέλουν καὶ νὰ ποθοῦν μόνον αὐτὸ ποὺ ἔχουν· τίποτε περισσότερον. Φρουρὸς στοργικὸς ὑψώνεται εἰς τὰς

καρδίας καὶ τὰ νοήματα τῶν εὐλογημένων τοῦ Παραδείσου, πάντα νοῦν ὑπερέχουσα, τοῦ Θεοῦ ἢ εἰρήνη. Αὐτὸ εἶναι τὸ παραδεισιακὸν γνῶρισμα τῆς μακαριότητος, ἐκείνης ποὺ ὀνομάζομεν οὐρανίαν... Ἀλλ' ἡ ἐπίγειος Ζωὴ δὲν εἶναι Παράδεισος, δὲν ἠμπορεῖ νὰ γίνη ποτὲ Παράδεισος· δρόμος μόνον πρὸς τὸν Παράδεισον ἠμπορεῖ νὰ γίνη...

II. ΠΕΡΙ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΙΑΣ

Τὸ πρόβλημα τῆς Εὐτυχίας ἀπασχόλησεν ἐπὶ αἰῶνας τοὺς φιλοσόφους, καὶ ὄχι μόνον αὐτοὺς· κάθε στοχαστήν, κάθε ἄνθρωπον γενικῶς, ἀπασχολεῖ, ιδίως ὅταν δὲν αἰσθάνετ' εὐτυχισμένος. Θὰ προσέθετα μάλιστα, ὅτι μὲ κανένα πρόβλημα δὲν ἡσχολήθησαν τόσον ἐντατικὰ ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ θρησκεία, ἡ ποίησις καὶ ἡ πρακτικὴ δρᾶσις. Καὶ ὅμως λύσιν τοῦ δὲν εὐρέθηκαν καμμίαν ὥς τὰ σήμερα, ποὺ νὰ ικανοποιηθῶντες. Εὐρέθηκαν ὅμως λύσεις πολλὰς καὶ διαφορετικὰς, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτ' ὑπῆρξαν καὶ ἔζησαν εὐτυχισμένοι ἄνθρωποι – ὑπάρχουν καὶ ζοῦν ἀκόμη καὶ εἰς τοὺς δυσκόλους αὐτοὺς καιροὺς – ἀποδεικνύει, ὅτι τελείως ἐσφαλμένοι δὲν ἦσαν αὐταὶ αἱ λύσεις. Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ γεγονός, ὅτ' ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν πολλοὶ εὐτυχεῖς, ἐνῶ δὲν γνωρίζομεν θετικὰ τί εἶναι Εὐτυχία, μᾶς κά-

ναι νὰ πιστεύωμεν, ὅτι δὲν ὑπάρχει καὶ λύσις τοῦ προβλήματος· ὑπάρχουν λύσεις μόνον, διαφορετικαὶ κατὰ ἑαυτὰς καὶ κατὰ τοὺς λαούς, διαφορετικαὶ κατὰ τὰ πρόσωπα. Κάθε κοινωνία, ὡς σύνολον λαμβανομένη, εὐρίσκει τὴν ἰδικήν της λύσιν, ἢ ὁποία ἔχει πρακτικὴν, ἄρα μερικὴν καὶ ὄχι ἀπόλυτον ἀλήθειαν. Καὶ ἐντὸς τῆς κοινωνίας πάλιν κάθε ἄτομον θὰ πρέπη ν' ἀναζητήσῃ (καὶ ἴσως θὰ εὔρῃ) τὴν προσωπικὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς εὐτυχίας του, ὑπὸ ἰδίαν εὐθύνην καὶ πρὸς ἰδίαν χρῆσιν. Μία συνταγὴ τῆς Εὐτυχίας διὰ καθ' ἑποχὴν καὶ κάθε ἄτομον δὲν εὐρέθη, οὔτε θὰ εὐρέθη – ἀκριβῶς διότι καὶ ἡ Εὐτυχία δὲν ὑπάρχει· ὑπάρχουν αἱ διαφορετικαὶ μορφαὶ τῆς Εὐτυχίας, ποὺ ἀνταποκρίνονται πρὸς καθ' ἐγώ, ἀφοῦ καθ' ἐγὼ εἶναι, ὅπως εἶδαμεν, ἓνα μοναδικόν, πρωτόφαντον καὶ μηδέποτε ἐπαναλαμβανόμενον κέντρον ζωῆς.

Δὲν θὰ περιμένετε λοιπὸν φυσικὰ καὶ ἀπὸ τὸ σημερινόν μου μάθημα τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τῆς Εὐτυχίας, οὔτε καὶ μίαν ἔστω λύσιν. Δὲν θὰ περιμένετ' ἐπίσης νὰ σᾶς εἶπω τί εἶναι Εὐτυχία, τὸ οὐσιαστικὸν περιεχόμενον δηλαδὴ τῆς Εὐτυχίας. Αὐτὸ δὲν τὸ ξέρω, οὔτε κατώρθωσα ποτὲ νὰ τὸ μάθω ἀπ' ὅσα ἐδιάβασα ἢ ἐδιδάχθην. Ἀκόμη καὶ ἂν τὸ ἤξερα – δηλαδὴ ἂν εἶχα τὴν ἐντύπωσιν πῶς τὸ ξέρω – πάλιν δὲν θὰ εἶχε καμμίαν σημασίαν διὰ σᾶς νὰ σᾶς τὸ ἀνακοινώσω. Διότι ἡ Εὐτυχία δὲν περιγράφεται· δὲν εἶναι καὶ αἰσθητὴ παρὰ μόνον ἀπὸ μέσα, δι' ἐκεῖνον δηλαδὴ ποὺ τὴν

έχει – και πάλι όταν δεν την έχω. Είς έναν άλλον δεν είναι δυνατόν να την μελετήσω κανείς. Όταν λέγω περί ενός άλλου: Αὐτὸς εἶν' εὐτυχής, σημαίνει κατὰ βάθος (ἐφ' ὅσον δεν σφάλλομαι εἰς τὰς διαπιστώσεις μου), ὅτι αὐτὸς ἔχει ἐκείνας τὰς προϋποθέσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἐγώ, μὲ τὸν τρόπον ποὺ ἐγὼ σκέπτομαι καὶ αἰσθάνομαι, θὰ ἦμην εὐτυχής. Τὸ εἶπα ἤδη. Εὐτυχία δεν ὑπάρχει, ὑπάρχουν τόσαι εὐτυχίαι, ὅσα καὶ ἀνθρώπινα ἐγώ.

Ἐκεῖνο ποὺ θὰ προσπαθήσω νὰ σᾶς παρουσιάσω ἀπόψε, εἶναι μερικαὶ σκέψεις γύρω ἀπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς Εὐτυχίας, ποὺ θὰ μᾶς βοηθήσουν ἴσως νὰ συνειδητοποιήσωμεν τὴν σχέσιν μας πρὸς τὴν εὐτυχίαν μας, νὰ ἐννοήσωμεν ἴσως – νὰ ἐννοήσωμεν λέγω, ὅχι ν' ἀποκτήσωμεν ἢ νὰ δοκιμάσωμεν – τὴν Εὐτυχίαν ἢ τὴν Δυστυχίαν ἀπὸ τὴν σκοπιὰν τῶν ἄλλων. Νὰ διασαφήσωμεν κυρίως τί ἐννοοῦμεν ἡμεῖς ὅταν χρησιμοποιοῦμεν αὐτὴν τὴν λέξιν, καὶ ἂν ὑπάρχει κάτι τὸ ἀντικειμενικὸν – καὶ μόνον τὸ ἀντικειμενικὸν εἶναι δυνατόν νοητικῶς νὰ συλλάβωμεν – εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τὴν πραγματικότητα τῆς Εὐτυχίας, ἢ εἶναι μήπως ἀπολύτως, ἀνεπανορθώτως ὑποκειμενική.

*

Τὸ πρόβλημα εἶναι σήμερον ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρον. Πάντοτε βέβαια εἶν' ἐπίκαιρος ἡ ἀναζήτησις τῆς Εὐτυχίας καὶ ἡ σκέψις περὶ αὐτῆς. Ἀλλὰ ὑπάρχουν

ἐποχαί, κατὰ τὰς ὁποίας τὸ αἶσθημα πὼς λείπ' εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἡ εὐτυχία καὶ ἡ εἰρήνη, εἶναι περισσότερον διαδεδομένον· ἐποχαί, εἰς τὰς ὁποίας ἡ Εὐτυχία παρουσιάζεται εἰς περισσοτέρους ἀνθρώπους καὶ μὲ μεγαλυτέραν ὁξύτητα (διότι καὶ μὲ μεγαλυτέραν συνειδητότητα) ὡς πρόβλημα.

Καὶ ἡ ἐποχή μας ἀνήκ' εἰς αὐτάς. Ἡ ἐξέλιξις τοῦ πολιτισμοῦ, ἡ διάδοσις τῶν ἀγαθῶν του, ἡ ἱκανοποίησις τῶν ἀναγκῶν τοῦ ἀνθρώπου, ἔχει φθάσει εἰς ἀνάπτυξιν πρωτοφανῇ εἰς τὴν ἱστορίαν, καὶ μ' ἐξ ἴσου πρωτοφανῇ εἰς γοργότητα ρυθμὸν προχωρεῖ. Καὶ ὁμως, παραλλήλως πρὸς αὐτὴν τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ πολιτισμοῦ, σχεδὸν σὰν ἄμεσον ἀποτέλεσμά της, παρατηρεῖται μία πρωτοφανὴς ἐπίσης χαλάρωσις τῆς πίστεως πρὸς τὴν Εὐτυχίαν, μία πτώσις τοῦ αἰσθήματος τῆς Ζωῆς, ἕνα αἶσθημα ἀμφιβολίας καὶ ραθυμίας διὰ τὴν ἀξίαν τῆς Ζωῆς. Ὑπάρχουν ἄνθρωποι σήμερα – καὶ εἶναι πολλοί, καὶ ὅχ' οἱ ὀλιγώτερον φωτισμένοι – που ἀρχίζουν νὰ πιστεύουν, ὅτι ὀλόκλητος αὐτὴ τοῦ πολιτισμοῦ ἡ ἀνθησις εἶναι τοῦ Σατανᾶ ἔργον, ὅχι τοῦ Θεοῦ. Τόσον τοὺς εἶν' ὀδυνηρὰ τῆς ἐσωτερικῆς εἰρήνης ἡ ἀπουσία! Τόση εἶν' ἡ ὀλιγοπιστία των πρὸς τὴν Ζωήν! – καὶ τοῦτο εἰς μίαν ἐποχὴν μοναδικῶς ἐντατικῆς χρήσεως, καταχρήσεως σχεδόν, ὅλων τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἀνθρώπου.

Δεν πρόκειται περὶ κοινῆς ἀπισιοδοξίας. Μία πεσσιμιστικὴ ἔστω κοσμοθεωρία εἶναι πάντοτε μία πίστις, καὶ εἶναι κάθε ἄλλο παρὰ ἐνδειξις ἐλαττωμένης

πάντοτε ζωτικότητος. Ἐμφανίζονται ἄλλωστ' αἱ πεσσιμιστικαὶ τάσεις κατὰ κανόνα εἰς ἡλικίας καὶ γενεὰς κατ' ἐξοχὴν ζωντανάς· εἰς τοὺς νέους, π.χ. εἰς γενεὰς ποὺ σφύζονται ἀπὸ ζωτικότητα καὶ δημιουργικὴν πνοήν. Ἡ ἀνθησις τῆς τραγωδίας, ποὺ εἶν' ἡ ποιητικὴ ἔκφρασις τοῦ καθαρωτέρου πεσσιμισμού, συμπίπτει μ' ἐποχὴν πολιτικῆς ἀκμῆς καὶ κοινωνικῆς δράσεως ἐντόνου· εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ 5ου αἰῶνος· εἰς τὴν Ἰσπανίαν τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου, τὴν Ἰσπανίαν τῶν κατακτητῶν καὶ τῶν θαλασσοπόρων· εἰς τὴν Ἀγγλίαν τῆς Ἑλισάβετ· εἰς τὴν Γαλλίαν τοῦ 17ου, τὴν Γαλλίαν τοῦ Richelieu· εἰς τὴν Γερμανίαν τοῦ τέλους τοῦ 18ου, καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος κ.λπ.

Ἐκεῖν' ὅμως ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν μας εἶναι ἡ ἔλλειψις ἀκριβῶς πίστεως – πίστεως εἰς τὴν Εὐτυχίαν ἐννοῶ· αὐτὸ μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, – ἕνα αἶσθημα κενοῦ, τοῦ κενοῦ μέσα μας, τοῦ κενοῦ εἰς τὴν ἐξωτερικὴν μας ζωὴν, τῆς ὁποίας κάθε στιγμὴν διαισθάνεσαι τὴν ματαιότητα. Αἰσθάνεσαι πὼς ἐνεργεῖς διὰ νὰ ἐνεργῇς ἀπλῶς, ὄχι διὰ νὰ κάνῃς κάτι ποὺ νὰ ἔχῃ ἀξίαν οὐσιώδη καὶ ἀπόλυτον, οὔτε καὶ διὰ νὰ κατακτήσῃς τὴν Εὐτυχίαν. Ποτέ, εἰς καμμίαν ἐποχὴν τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος, δὲν ἦτο τόσο συχνὸν τὸ ἐρώτημα καὶ τόσο εἰλικρινές· Ὑπάρχει Εὐτυχία; Τὸ διατυπώνουν ὄχι ἄνθρωποι τοῦ στοχασμοῦ, ὄχι φιλόσοφοι ἐπαγγελματικῶς οὕτως εἰπεῖν ὑποχρεωμένοι ν' ἀμφιβάλλουν καὶ νὰ κρίνουν τὰ πράγματα ἐπὶ τῇ

βάσει τῶν αὐστηρῶν καὶ ἀκριβολόγων κανόνων τῆς εὐρέσεως τῆς ἀληθείας. Τὸ διατυπώνουν ἄνθρωποι τῆς δράσεως, διὰ τοὺς ὁποίους θὰ ἐπερίμενε κανεὶς ὅτι αὐτὴ τῶν ἀκριβῶς ἢ δρᾶσις προϋποθέτει κάποιαν πίστιν εἰς αὐτήν. Τὸ διατυπώνουν ἀκόμη καὶ οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι, ποὺ ζοῦν ὄχι καὶ πολὺ συνειδητοποιημένην τὴν ζωὴν των.

*

Τίποτ' ἐπίσης δὲν ἀποδεικνύει ἐκδηλότερον τὴν πτώσιν τοῦ αἰσθήματος τῆς Ζωῆς, ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ἐποχὴν μας, τὴν *décadence vitale* τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου, παρ' ὅσον ὅτι ὁ εὐδαιμονισμὸς τοῦ ἔχει σήμερον εἰς μεγάλην ἑκτασιν τὸν χαρακτήρα ἡδονισμοῦ, – ἐνδὸς ἡδονισμοῦ ποὺ δὲν ἀντιπροσωπεύει μίαν οἰανδήποτε κοσμοθεωρίαν, δὲν ἐγκλείει κάποιαν πίστιν εἰς τὴν ἡδονὴν ὡς ἀξίαν· εἶναι κοινός, μυωπικός, ἐφήμερος, κενὸς σχεδὸν ἀξιολογικῶς. Πηγὴ τοῦ εἶν' ἡ κεντρικὴ δυστυχία τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος, ἀνικανοποίητος εἰς τὸ βάθος τῆς ὑπάρξεώς του, ζητεῖ εἰς τὴν ἐπιφάνειάν της, εἰς τὴν περιφέρειαν, ἕνα ὑποκατάστατον.

Ἡ φιληδονία τῶν περισσοτέρων σήμερον δὲν εἶν' ἐκδήλωσις, εἶναι παρὰ αἰσθησις ζωτικότητος καὶ πλησμονῆς· ἀπογνώσεως εἶναι πρᾶξις καὶ καμάτου, φανέρωμα ὀλιγοψυχίας καὶ ἐσωτερικῆς ἀθλιότητος, ἰδιοσυγκρασίας ἀρρωστημένης καὶ ἐξηντλημένης, ὅπως

ή φιληδονία τών φθισικῶν – εἶναι πυρετός, ὄχι θερμότης ζωτική. Δι' αὐτὸ καὶ ζητεῖ τὴν ἱκανοποίησίν της μὲ μέσα τεχνητὰ – δηλαδή μὲ μέσα εὐκόλα. Τὰ ναρκωτικὰ εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικόν της. Διότι καὶ τὰς ἄλλας ἡδονὰς χρησιμοποιεῖ ὡς ναρκωτικά, διὰ νὰ δημιουργήσῃ μὲ τεχνητὴν διέγερσιν μίαν αὐταπάτην εὐεξίας καὶ δράσεως καὶ ν' ἀναισθητήσῃ ἔτσι τὸν βαθὺν σπαραγμὸν τῆς ψυχῆς μας. Τὴν ψυχὴν του, ποὺ πεινᾷ καὶ πονεῖ μέσα εἰς τὸ χάος καὶ τὸν ἱλιγγόν της ὑπάρξεώς του, ζητεῖ νὰ χορτάσῃ ὁ σημερινὸς ἄνθρωπος, ὅταν κυνηγᾷ, ἀσθμαίνων καὶ ἄπληστος, νὰ δοκιμάσῃ κάθε εἶδους ὑλικὴν ἀπόλαυσιν. Καὶ παραδέρνει ἔτσι ἀνάμεσ' ἀπὸ τὴν πείναν καὶ τὸν κόρον, ἀνάμεσ' ἀπὸ πληξίν καὶ πύρεξιν...

*

Αὐτὴν τὴν δυστυχίαν τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου πρέπει νὰ συνειδητοποιήσωμεν ὅλοι μας σήμερον, πρέπει νὰ συνειδητοποιήσουν πρὸ παντὸς ἐκεῖνοι, ποὺ θὰ καταπιασθοῦν μὲ τὴν λεγομένην κοινωνικὴν δυστυχίαν, ἂν θέλουν νὰ γίνουν ἄξιοι θεραπευταί της. Θὰ προχωρήσουν τότε πρὸς τοὺς δυστυχισμένους ὄχι μὲ τὴν ἔπαρσιν καὶ τὴν ἐγκεφαλικότητα τοῦ ἐξασφαλισμένου. Ὡς ἄνθρωποι θὰ τοὺς πλησιάσουν ἐξ ἴσου, ἢ μᾶλλον περισσότερο καὶ βαθύτερον, δυστυχισμένοι γεμᾶτοι εὐγνωμοσύνην πρὸς αὐτούς, διότι τοὺς διευκολύνουν (ἀνεπιγνώστως ἴσως, ἀλλ' ἀποτελεσματικῶς) νὰ ἐλαφρύνουν, ἢ νὰ λησμονοῦν ἔστω, τὴν ἰδικήν των

ἐσωτερικὴν δυστυχίαν βοηθοῦντες εἰς τὸν κουφισμὸν τῆς ἐξωτερικῆς ἐκείνων δυστυχίας. Θὰ αἰσθανθοῦν πρὸ παντὸς (καὶ θὰ τὸ αἰσθανθοῦν ἐκ τῆς ἀμέσου ἐπαφῆς πρὸς τοὺς ἀδικημένους τῆς κοινωνίας) ἐκεῖνο ποὺ ἔλεγα καὶ εἰς τὸ προηγούμενον μάθημα: ὅτ' ἡ Δυστυχία δὲν εἶναι φαινόμενονον ὑλικόν, εἶναι κατὰ βάθος ἡθικὸν τραῦμα· αἴρεται (ὁσάκις αἴρεται) οὔτε μόνον οὐτε κυρίως μὲ μέσα ὑλικά, ἀλλὰ μὲ τὴν ἐπαφὴν ψυχῆς μὲ ψυχὴν, μὲ τὴν συναίσθησιν τῆς ἀδελφοσύνης τῶν ἀνθρώπων ἐνώπιον τοῦ πόνου. Ἔτσι θὰ προστατεύσουν τὸν ἑαυτὸν των ἀπὸ τὸ ν' ἀποστειωθῶσιν ἀπὸ κάθε ψυχικότητα, νὰ βιομηχανοποιήσουν τὸ ἔργον τῆς Κοινωνικῆς Προνοίας.

Αὐτὴ ἡ δυστυχία τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου ἐξηγεῖ ἐπίσης ἐκεῖνο ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως: ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς Εὐτυχίας εἶναι σήμερον κατ' ἐξοχὴν ἐπὶκαιρον πρόβλημα. Διότι μὲ τὴν Εὐτυχίαν συμβαίνει ὅ,τι καὶ μὲ τὴν Ὑγείαν. Δὲν ἐμφανίζεται ὡς πρόβλημα, παρὰ εἰς ἐκεῖνον ποὺ δὲν τὴν ἔχει πλέον καὶ ὅταν δὲν τὴν ἔχη. Συνείδησιν τῆς ὑπάρξεώς της λαμβάνεις ἀπὸ τὴν στιγμήν ποὺ τὴν ἔχασες, ὁριστικῶς ἢ προσωρινῶς· τόσον αὐτονόητα, τόσον φυσικὰ τὴν χαίρεις, ὅταν τὴν ἔχῃς! Ὅπως ὁ ὑγιὴς ἄνθρωπος δὲν λαμβάνει αἴσθησιν τῆς λειτουργίας τῶν ἐσωτερικῶν του ὀργάνων καὶ χυμῶν, – μόνον ὅταν πάθουν κάποια βλάβην αἰσθάνεσαι τὸ στομάχι σου, τὰ νεφρά σου, τὰ ἔντερά σου, τὴν κίνησιν τοῦ αἵματος, – ἔτσι

καὶ ὁ εὐτυχισμένος· δὲν ἔχει αἰσθῆσιν τῆς εὐτυχίας του παρ' ἀπὸ τὴν στιγμήν ποὺ θὰ τὴν χάσῃ. Ἀκόμη καὶ ἂν τὸν ἐρωτήσετε ἂν εἶν' εὐτυχισμένος, σπανίως θὰ σὰς ἀπαντήσῃ καταφατικῶς – καὶ τότε πάλιν θ' ἀναφέρεται εἰς μίαν εὐαρέστησιν τῆς στιγμῆς ποὺ ὀνομάζει αὐτὸς εὐτυχίαν, ὅχ' εἰς μίαν κατάστασιν σχετικῆς διαρκείας, ὅπως εἶναι πάντοτε ἡ Εὐτυχία. Θὰ διετύπωνά μάλιστα τὸν κανόνα: *Εἶσαι τόσον περισσότερον εὐτυχισμένος, ὅσον ὀλιγώτερον τὸ ξέρεις.*

Ἔτσι ἐξηγεῖται, ὅτι δὲν ἠμποροῦμεν νὰ δώσωμεν ὅρισμὸν τῆς Εὐτυχίας – ὅπως δὲν ἠμπορεῖ νὰ δοθῇ θετικὸς ὁρισμὸς τῆς Ὑγείας. Πολὺ ὀλιγώτερον ἠμπορεῖ νὰ τὸ κάνη ὁ εὐτυχισμένος, ἀφοῦ ποτὲ δὲν εἶδε κατὰμματα τὴν εὐτυχίαν του, ὅπως ποτὲ κανεῖς δὲν εἶδε τὴν ἀκριβῆ ἐκφράσιν τοῦ βλέμματός του: κάθε κοίταγμα εἰς τὸν καθρέπτην σημαίνει ἀκίνησίαν καὶ ἐξουδετέρωσιν τῆς ἐκφράσεως – δι' αὐτὸν τὸν λόγον εἶναι τὸ Γνωθί σαυτὸν τόσον δύσκολον! Δὲν ἠμπορεῖ καὶ νὰ ἰδῇ (νὰ ἰδῇ φυσικὰ κατὰβαθα, ὥστε νὰ τὴν ἐννοήσῃ) τὴν εὐτυχίαν του ὁ εὐτυχισμένος καὶ ἂν ἀκόμη τοῦ ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχήν. Κάθε περιγραφὴ τῆς Εὐτυχίας ἐπομένως γίνεται ἀπ' ἐκεῖνον ποὺ δὲν τὴν κατέχει, ποὺ δὲν τὴν ἔχει πλέον. Εἶναι περιγραφὴ ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀπὸ μνήμης, ἢ δι' ἑτεροπαρατηρησίας. Εἶναι παράδοξον λοιπόν, ἂν εἶναι κατ' ἀνάγκην περιγραφὴ ἀρνητικὴ;

*

Ὅπως λοιπὸν συμβαίνει μ' ὅλας τὰς θετικὰς ἀξίας ποὺ ἔχουν καθολικότητα, μὲ τὴν Ζωὴν π.χ. ἢ μὲ τὴν Ὑγείαν, καὶ εἰς τὴν Εὐτυχίαν ἀπὸ τὸ μὴ δν θὰ ξεκινήσῃ κάθε ἀπόπειρ' ἀκριβεστέρου καθορισμοῦ. Τῆς Ζωῆς τὸ νόημα μᾶς τὸ δίδει ὁ θάνατος, καὶ ἴσως μόνον ὁ θάνατος θὰ ἠμποροῦσε νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ νὰ δοκιμάσωμεν κατὰ τὸν ἀρτιώτερον τρόπον τὰ θέλητρα τῆς Ζωῆς ὡς Ζωῆς. Καὶ τῶν νεκρῶν ἡ μακαριότης δὲν κεῖται εἰς τὴν λήθην τῆς Ζωῆς· κεῖται εἰς τὸ ὅτι, λησμονοῦντες τὰς ἐπὶ μέρους διακυμάνσεις τῆς Ζωῆς, ζοῦν τὴν ζωὴν των (ὁ λόκληρον τὴν ζωὴν των, ὅχι ἓνα μέρος της μόνον) ὡς ἀνάμνησιν, ὡς περασμένην κατάστασιν· ἔτσι καὶ εἰς τὴν συνείδησίν των κυριαρχεῖ πλέον ἡ Ζωὴ μόνον μὲ ὅ,τι θετικόν, μὲ ὅ,τι βιώσιμον ἔχει.

Ὡστε καὶ τὴν Εὐτυχίαν θὰ ἠμπορέσωμεν νὰ συλλάβωμεν εἰς ἓνα κάπως καθαρὸν περίγραμμα μόνον ἀναχωροῦντες ἀπὸ τὴν Δυστυχίαν. Τότε καὶ μόνον θὰ συνειδητοποιήσωμεν καὶ τὰς θετικὰς τῆς ἀξίας. Ὅπως καὶ τὰς θετικὰς ἀξίας μιᾶς εἰδυλλιακῆς ἀγροτικῆς σκηνῆς ἐκτιμᾷ ὁ ἄνθρωπος μόνον, ὁ ὁποῖος εἶν' εἰς θέσιν νὰ συνορᾷ μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς τὸ σκηνικὸν βάθος τῆς συμβατικότητος, τοῦ ψεύδους, τῆς μοχθηρίας καὶ τῆς ἐσωτερικῆς στειρότητος τῆς ζωῆς τῶν μεγαλοπόλεων, ἀπὸ τὸ ὁποῖον ἐξαίρετ' ἔτσι φωτεινότερα τῶν ἀγροτῶν ἡ εἰρήνη. Αὐτὸ τὸ βάθος εἶναι ποὺ χαρίζει (τοῦλάχιστον εἰς τὰ μάτια μας) ἀξίαν θετικὴν εἰς τὴν ζωὴν τῶν ἀγροτῶν – αὐτὸ εἶναι κατὰ βάθος

τὸ θετικόν. Ἀπὸ τὴν ἀπουσίαν λοιπὸν τῆς Εὐτυχίας πρέπει ν' ἀναχωρήσωμεν, ἀπὸ τὰ θετικὰ καὶ προσιτὰ εἰς διαπίστωσιν καὶ ἐξέτασιν ἐμποδίσματά της, ἀπὸ τοὺς παράγοντας ἐκείνους, τῶν ὁποίων ἡ παρουσία προκαλεῖ τὸ αἶσθημα ὅτι σοῦ λείπ' ἡ Εὐτυχία. Μερικοὺς ἀπὸ τοὺς παράγοντας αὐτοὺς, ἐκείνους ποὺ θεωρῶ σημαντικωτέρους, θὰ ἐξετάσω μὲ ὀλίγα λόγια.

1. Μεταβολὴ καὶ φθορὰ

Τὸ αἶσθημα τῆς Εὐτυχίας εἶν' ἀσυμβίβαστον μὲ τὸ αἶσθημα μιᾶς ἀδιακόπου καὶ ὑπερβολικὰ γοργῆς μεταβλητότητος καὶ φθορᾶς. Διότ' ἡ Εὐτυχία δὲν εἶν' ἀπλὴ εὐαρέσκεια, ὅπως δὲν εἶν' ἓνας πόνος κοινὸς ἡ Δυστυχία. Δὲν συμπίπτει μὲ τὴν ἡδονήν. Ἡ ἡδονὴ εἶναι καὶ τοπικῶς (κατὰ τὰς ἀνάγκας ποὺ ἱκανοποιεῖ) καὶ χρονικῶς περιορισμένη· προϋποθέτει μάλιστα – τὸ παρατήρησεν ἤδη ὁ Πλάτων – τὴν δυσφορίαν ποὺ δημιουργεῖ ἡ ἀνικανοποίητος ἀνάγκη, συνυπάρχει δηλαδὴ ταυτοχρόνως μὲ τὸ ἀντίθετόν της.

Τοῦναντίον ἡ Εὐτυχία καὶ ἡ Δυστυχία δὲν ἀναφέρονται εἰς ὠρισμένον μέρος τῆς ὑπάρξεώς μας, οὔτε εἰς ὠρισμένον μόνον γεγονὸς τῆς ζωῆς μας.² Στρέφονται

2. Δυστυχισμένος δὲν εἶναι κανεὶς ὅταν διψᾷ ἢ πεινᾷ ἢ ὅταν τοῦ λείπη ὁ ὕπνος κ.λπ., ἀλλ' ὅταν τοῦ λείπη κάτι, ποὺ θεωρεῖ ση-

περὶ τὴν ὅλην μας ὕπαρξιν, εἶναι μία καθολικὴ κατάστασις τῆς ψυχῆς (ὄχι τοῦ σώματος) καὶ ἀναφέρονται εἰς κάτι οὐσιώδες διὰ τὴν ζωὴν μας ὁλόκληρον. Διὰ τοῦτο δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι ταυτοχρόνως εὐτυχὴς καὶ δυστυχὴς, ἐνῶ ἔμπορεῖ νὰ εἶν' εὐτυχὴς καὶ νὰ πονῇ, νὰ εἶναι δυστυχὴς καὶ ὅμως νὰ δοκιμάζῃ συχνὰς καὶ ἐντόνους ἡδονάς.

Ἐμποροῦν βέβαια ἓνας πόνος, μία δυσαρέστησις ἰσχυρὰ ἢ μία στέρησις, ἀναφερόμενα κατ' ἀρχὰς εἰς κάτι μερικόν, νὰ γίνουν ἀφορμαὶ δυστυχίας,³ καὶ πάντοτ' ἀπ' ἀφορμὰς μερικὰς προκαλεῖται, ὡς γνωστόν, ἡ δυστυχία. Ἀλλὰ δυστυχισμένος θὰ εἶν' ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ θ' ἀποδώσῃ εἰς τὴν δυσαρέστησιν ἐκείνην σημασίαν δι' ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξιν του. Ὁ χαμὸς ἐνδὸς ἀγαπημένου σου προσώπου, ὅσονδήποτε ὀδυνηρὸς καὶ νὰ εἶναι, θὰ εἶν' ἓνας πόνος· δυστυχία θὰ εἶναι διὰ σέ, ἂν ἡ στέρησίς του ἐπισκοτίσῃ ὁλόκληρον τὴν ζωὴν σου, ὁλόκληρον τὴν ἀντίληψίν σου περὶ τῆς ἀξίας τῆς Ζωῆς.

*

Ἐντεῦθεν προκύπτει ὡς θεμελιώδες χαρακτηριστικὸν τῆς Εὐτυχίας ἢ τῆς Δυστυχίας τὸ αἶσθημα κά-

μαντικόν, ἀπολύτως ἀπαραίτητον διὰ τὴν ὕπαρξιν του ὁλόκληρον. Ὁ καθορισμὸς αὐτοῦ θὰ γίνῃ σύμφωνα μὲ τὸ νόημα τῆς ζωῆς του.

3. Τὸ ἀντίθετον εἶναι σπανιώτατον. Μία εὐχαρίστησις δὲν κάνει τὸν ἄνθρωπον εὐτυχῇ, ὅσονδήποτε ἰσχυρὰ καὶ ἂν εἶναι.

ποιας σχετικής διαρκείας, κάποιας καθολικότητας όχι μόνον τοπικής, αλλά και χρονικής. Συνηθίζουμε φυσικά να λέγουμε, ὑπὸ τὸ κράτος μιᾶς μεγάλης εὐχαριστήσεως, πὼς εἴμεθα εὐτυχισμένοι – ἀλλὰ μόνον καταχρηστικῶς. Ἀκόμη καὶ ὅσοι κηρύσσουν τὴν ἀρχήν, ὅτ' ἡ Εὐτυχία εἶναι κάτι τὸ στιγμιαῖον, ἀπ' αὐτὴν τὴν σύγχυσιν τῆς Εὐτυχίας μὲ τὴν χαρὰν παρασύρονται: περιορίζουν τὴν ἔννοιαν τῆς Εὐτυχίας εἰς μίαν συγκεκριμένην, μερικὴν τῆς ψυχῆς αἰσθησιν, ἣ ἀδυνατοῦν νὰ συνηθίσουν μὲ τὴν ιδέαν ὅτ' ἡ Εὐτυχία ἀρνητικῶς μόνον συλλαμβάνεται. Πόσον ὀλίγον ὀρθὴ εἶν' ἡ ἀντίληψις αὐτῇ, πόσον ὀλίγον δηλαδὴ ἀνταποκρίνεται πρὸς ὅ,τι νοοῦμεν ὅλοι ὡς Εὐτυχίαν, τὸ βλέπει κανεὶς, ἂν ζητήσῃ νὰ ἐφαρμόσῃ τὴν ἰδίαν ἀρχὴν καὶ εἰς τὴν Δυστυχίαν: Δὲν ἐνθυμοῦμαι νὰ ἰσχυρίσθῃ κανεὶς, ὅτ' ἡ Δυστυχία εἶναι κάτι στιγμιαῖον. Τὸ βλέπεις ἐπίσης, ὅταν ζητήσῃς ν' ἀναπολήσῃ τὴν εὐτυχίαν ποὺ ἔχασε: Ὅταν λέγω: *Τί εὐτυχισμένος ποὺ ἤμουν τότε!*, δὲν ἀναφέρομαι εἰς μίαν βραχυχρόνιον εὐχαρίστησιν· ἀναφέρομαι εἰς περίοδον κάπως διαρκεστέραν.

Ἀλλ' ὁ χαρακτήρ τῆς διαρκείας, ποὺ προσιδιάζει εἰς τὴν Εὐτυχίαν-Δυστυχίαν, δὲν ἔχει χρονικὴν μόνον σημασίαν· ἔχει καὶ σημασίαν λογικὴν: σημαίνει ταυτοχρόνως καὶ κάποιαν συνέχειαν λογικὴν. Αὐτὸς εἶν' ὁ βαθύτερος λόγος, διὰ τὸν ὁποῖον αἰσθανόμεθα τὴν Εὐτυχίαν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ραγδαίαν μεταβλητότητα καὶ φθορὰν μιᾶς ζωῆς ἐξαιρετικὰ ρευστῆς

καὶ ἀποτόμως ἐναλλασσομένης εἰς τὰς εὐαρεστήσεις ἢ τὰς δυσαρεστήσεις ποὺ παρέχει. Κάποιαν ἡρέμῃσιν ἢ ἡρεμαίαν πάντως πορείαν ποθεῖ ἡ ψυχὴ μας· τὴν ἀπαιτεῖ καὶ τὸ λογικόν μας, ὡς ἀπαραίτητον στοιχεῖον μιᾶς καταστάσεως εὐτυχοῦς.

Τὸ λογικόν μας, Τὸ πρᾶγμα φαίνεται ἐκ πρώτης ὀψews παράδοξον. Διότι ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τὸ λογικόν του, μὲ τὸ ὁποῖον ζῇ ὁ ἄνθρωπος τὴν εὐτυχίαν ἢ τὴν δυστυχίαν του· οὔτε τὸ λογικόν του, τὸ ὁποῖον τοῦ προδιαγράφει τὴν Εὐτυχίαν ὡς μίαν ἀφηρημένην προσταγὴν τοῦ λόγου. Ἡ Εὐτυχία εἶναι κάτι, τὸ ὁποῖον ζῇ ὁ ἄνθρωπος μὲ ὁλόκληρον τὸ εἶναι του, ὡς ἓνα εἶδος ὁργανικοῦ αἰσθήματος, ὡς ἓνα εἶδος ψυχικῆς ἐξέλιξης. Εἶναι κάτι ζωντανὸν καὶ συγκεκριμένον, πολυχρῶμον ὅπως ἡ Ζωή, θερμὸν ὅπως ἡ πρᾶξις, καὶ πρὸ παντὸς προσωπικόν· καὶ προσωπικὸν δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι κάτι, ποὺ προτάσσ' ἡ λογικὴ σκέψις καὶ ἔχει ἀκριβῶς δι' αὐτὸ καθολικότητα καὶ ἰσχὺν δι' ὅλους. Ἐπειτα ἡ λογικὴ διανόησις μόνον ἀπ' ἔξω ἡμπορεῖ νὰ ἰδῇ καὶ νὰ κρίνῃ τὴν Εὐτυχίαν· διὰ τοῦτο κρίνει κάθε πρᾶξιν γενικῶς σχετιζομένην μὲ τὴν μοῖραν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ἐξωτερικὴν τῆς σκοπιμότητα, εἰς τὴν ἀπρόσωπον γονιμότητά της, εἰς τὴν ἀναλογίαν αἰτιῶν καὶ ἀποτελεσμάτων ποὺ παρουσιάζει μὲ ἄλλας. Ὁ λογικὸς στοχασμὸς ἡμπορεῖ νὰ ἐννοήσῃ μόνον τὴν Εὐτυχίαν καὶ νὰ τὴν περιγράψῃ – ἀλλ' ἐκ τῶν ὑστέρων πάντοτε. Δὲν τὴν προλέγει ποτέ, οὔτε τὴν δημιουργεῖ

- είδεμή, θὰ ἦτο ζήτημα φιλοσοφικῆς ἐρεῦνης ἢ δημιουργία εὐτυχισμένων ἀνθρώπων· θὰ ἦτον ἓνα εἶδος ἐφευρέσεως ἐπιστημονικῆς.

Ἀλλ' ἀφ' ἐτέρου δὲν εἶν' ἡ Εὐτυχία κάτι, ποὺ συμπίπτει ἀπολύτως μὲ τὴν μεταβλητότητα καὶ τὴν ἀντιφατικότητα τῶν ἐντυπώσεων, ποὺ μᾶς δίδουν αἱ αἰσθήσεις καὶ ἡ ἄμεσος πείρα τῆς Ζωῆς. Ὡς καθολικὸν αἶσθημα ποὺ εἶναι, προϋποθέτει κάποιαν ἐπεξεργασίαν τοῦ ὕλικου τῆς Ζωῆς - τὸ βλέπομεν εἰς τὸ φαινόμενον τῆς Δυστυχίας φυσικά, ὅπου ἠμποροῦμεν ἀμέσως νὰ τὸ μελετήσωμεν, ἐνῶ τὸ φαινόμενον τῆς Εὐτυχίας μόνον ἀναδρομικῶς ἐπισκοποῦμεν. Εἶναι κάτι, τὸ ὁποῖον ὑπὸ μίαν ἔννοιαν ξεπερνᾷ τὴν Ζωήν, ἀφοῦ τὴν Ζωήν θέτομεν πολλάκις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Εὐτυχίας. Καὶ κάθε ξεπέραςμα τῆς Ζωῆς, καθ' ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου ποὺ μᾶς παρέχει, εἶναι κατ' ἀνάγκην ἐνέργεια λογικὴ - διανοητικὴ θὰ ἔλεγ' ἀκριβέστερα.

*

Κατὰ ταῦτα ἡ Εὐτυχία οὔτε ἀπόλυτον ἀντικειμενικότητα ἔχει - είδεμή, θὰ ἠμποροῦσε νὰ προσδιορισθῇ καὶ νὰ δημιουργηθῇ τεχνητῶς. Ἀλλ' οὔτε καὶ εἰς τὰς διακυμάνσεις ἐνδὸς ἀπολύτου ὑποκειμενισμοῦ ὑπόκειται εἶναι μάλιστ' ἀσυμβίβαστος μὲ ζωηρὰς καὶ ἀλόγους διακυμάνσεις. Εἰδεμή, δὲν θὰ ἦτο φαινόμενον ὁλοκληρωτικόν, καὶ δὲν θὰ εἶχε τὸ στοιχεῖον

ἐκεῖν τῆς συνεχείας, ποὺ τὴν διακρίνει ἀπὸ τὴν ἀπλὴν εὐαρέστησιν καὶ τὴν ἀναδεικνύει εἰς ρυθμιστικὸν κριτήριον μιᾶς ὁλοκληροῦς πολλάκις ζωῆς.

Ἀπ' αὐτὸ βλέπει κανεὶς πόσον ἐπιπολαία, πόσον πρόχειρα σχηματισμένη εἶν' ἡ ἀντίληψις, ἡ ὁποία κηρύσσει, ὅτι εὐτυχισμένος εἶν' ὁ ἄνθρωπος ποὺ φαντάζεται πὼς εἶν' εὐτυχισμένος. Εἶναι σὰν νὰ λέγῃς, ὅτ' ὑγιὴς εἶν' ὁ ἄνθρωπος ποὺ φαντάζεται πὼς εἶναι ὑγιὴς. Ἰσχύει βεβαίως αὐτὸ μὲ τὴν προϋπόθεσιν τοῦ ταυτισμοῦ εὐτυχίας καὶ εὐαρεστήσεως, καὶ ἰσχύει μόνον ἐφ' ὅσον τὴν εὐαρέστησιν, ποὺ εἶναι πάντοτε κάτι χρονικῶς περιορισμένον, δὲν ἔρχεται ν' ἀντικαταστήσῃ ἡ δυσαρέστησις καὶ νὰ ταράξῃ τὴν φαντασίαν τοῦ «εὐτυχοῦς», καθὼς ἀκριβῶς μία ἐκδήλωσις τῆς λανθανούσης ὡς τώρα νοσηρότητος τοῦ ὁργανισμοῦ διακόπτει τὴν μακαριότητα τῆς πίστεως εἰς τὴν ὑγείαν τοῦ ἀνθρώπου ποὺ φαντάζεται πὼς εἶναι ὑγιὴς χωρὶς νὰ εἶναι. Ἀλλ' ἡ Εὐτυχία, ὅπως καὶ ἡ Ὑγεία, δὲν ὑπάγεται μόνον εἰς τὸ δοκεῖν ὑπάρχει, καὶ πρέπει νὰ ὑπάρχῃ πάντοτε εἰς αὐτὰς κάτι ἀπὸ τὸ εἶναι - ἓνα μέρος φυσικὰ μέγαλον ἢ μικρόν, τὸ ὁποῖον θὰ τὴν ὑψώσῃ ὑπεράνω τῶν ἐφημέρων μεταπτώσεων καὶ τῶν ἀψιθυμιῶν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς.

*

Τὸ νόημα λοιπὸν τῆς Εὐτυχίας κεῖται, ὅπως τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς, εἰς ἓνα εἶδος ἰσορροπήσεως τοῦ ὑποκειμενικοῦ καὶ τοῦ ἀντικειμενικοῦ, τοῦ ζωντανοῦ

καὶ τοῦ ἀφηρημένου – ἰσορροπήσεως ποὺ ἔχει αὐστηρῶς προσωπικὸν χαρακτήρα, ἀλλὰ καὶ ἔχει ταυτοχρόνως τὴν τάσιν τοῦλάχιστον καὶ τὰ σπέρματα ἀξιῶν καθολικῶν. Πῶς θὰ πραγματοποιήσῃ ἡ κάθε προσωπικότης τὴν ἰσορροπήσιν αὐτήν, εἶναι τὸ μυστικὸν τῆς μοίρας της, τὸ ὁποῖον ἐκ τῶν ὑστέρων, διὰ τῶν παθημάτων ἢ τῶν κατορθωμάτων της, μᾶς ἀποκαλύπτεται. Ἐνα μόνον γνωρίζομεν: Τὸ ἔργον τῆς ἰσορροπήσεως δυσκολεύεται, καθίσταται ἀδύνατον πολλάκις, ὅταν τὸ ἓνα ἐκ τῶν μερῶν δὲν ἔχῃ νὰ παρουσιάσῃ κάποιαν εὐστάθειαν καὶ κάποιαν κανονικότητα πορείας.

Αὐτὸς εἶν' ὁ λόγος, ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων συνεταύτισαν τὴν Εὐτυχίαν μὲ τὴν εἰρήνην, τὴν γαλήνην, τὴν ἡρεμίαν, εἰς ἐκείνας τὰς μορφὰς τῆς Ζωῆς, εἰς τὰς ὁποίας τὰ γεγονότα τῆς Ζωῆς συνεχίζονται μ' ἓνα στερεότυπον, ἥσυχον, ἀπλοῖκον τρόπον, ὅπως π.χ. εἰς τὴν ζωὴν τοῦ παιδιοῦ ἢ τοῦ ἀγρότου.

2. Τὸ τυχαῖον

Ὅσ' ἀνέπτυξ' ἀνωτέρω καθιστοῦν προφανὲς διατὶ ἡ Εὐτυχία εἶν' ἀσυμβίβαστος ἐπίσης πρὸς τὴν ἀκώλυτον καὶ ἀπόλυτον κυριαρχίαν τοῦ τυχαίου καὶ τοῦ συμπτωματικοῦ εἰς τὴν Ζωήν. Ἐνα μέρος παραλογίας εἶναι πάντοτε πρόθυμος ὁ ἄνθρωπος νὰ δεχθῇ διὰ τὴν ζωὴν του, χωρὶς νὰ τὴν θεωρῇ διὰ τοῦτο δυστυχῇ. Ἀλλ'

ὅχ' εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ οὐσιώδη γεγονότα τῆς ζωῆς του, ὅχ' εἰς τόσῃν ἔκτασιν, ὥστε νὰ μὴν εὕρισκῃ κάποιαν λογικὴν ἀκολουθίαν, κάποιαν τελολογικὴν κυρίως ἀναγκαιότητα, εἰς ὅ,τι τοῦ συμβαίνει. Ἡ Εὐτυχία δὲν νοεῖται παρὰ ὡς μία, σχετικὴ ἔστω, ἑναρμόνις μεταξὺ τῶν γεγονότων τῆς Ζωῆς, ὅσα δὲν ὀφείλονται εἰς τὰς προσωπικὰς μας ἐνεργείας, πρὸς τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς, πρὸς τοὺς τελολογικοὺς κανόνας, ποὺ πηγάζουν ἀπὸ τὴν κλίμακα τῶν ἀξιῶν, περὶ τῆς ὁποίας ὠμίλησα εἰς τὸ προηγούμενον μάθημα. Ὅταν μοῦ συμβαίνουν πολλὰ ἀπροσδόκητα, παράλογα, ἄσκοπα, ἀσυνάρτητα μεταξὺ τῶν λογικῶς καὶ ἠθικῶς – δὲν ἠμπορῶ νὰ θεωρῶ τὸν ἑαυτόν μου εὐτυχῇ. Καὶ εὐχάριστα ὅταν εἶναι, ἠμπορῶ τότε νὰ χαίρω, διότι ἔχω καλὴν τύχην, διότι εἰμ' εὐτυχῆς μὲ τὴν ἀρχαίαν σημασίαν τῆς λέξεως· εὐδαίμων δὲν εἶμαι. Διότ' ἡ Εὐδαιμονία προϋποθέτει κάποιαν μονιμότητα – καὶ αὐτὴν ἐξασφαλίζει κάπως εἰς τὰ μάτια τοῦ ἀνθρώπου μόνον ἡ συναίσθησις μιᾶς λογικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγκαιότητος αὐτῶν ποὺ τοῦ συμβαίνουν. Εἶδεμῃ, αἰσθάνεται ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτόν του νὰ γίνετ' ἓνα παθητικὸν παιχνίδι εἰς τὰ χέρια τῆς τυφλῆς Τύχης, – καὶ τυφλὴν θεωροῦμεν τὴν Τύχην, ὅταν ἡμεῖς δὲν βλέπωμεν τὸν λόγον τῶν ἐνεργειῶν της, – ἡ ὁποία ἠμπορεῖ σήμερον ἴσως νὰ μᾶς εἶν' εὐμενής, αὔριον ὅμως ἐξ ἴσου ἀλόγως καὶ ἀναξίως θὰ ἠμποροῦσε νὰ μᾶς δευχθῇ σκληρά. Διὰ τοῦτο εἰς κάθε αἴσθημα εὐτυχίας συμμετέχει πάντα καὶ τὸ αἴσθημα μιᾶς τελολογικῆς ἁρμονίας

μεταξὺ ἐκείνων ποὺ μοῦ συμβαίνουν καὶ ἐκείνων ποὺ ἀξίζω σύμφωνα μὲ ὅ,τι εἶμαι (μὲ ὅ,τι δηλαδή πιστεύω πὼς εἶμαι), σύμφωνα μὲ ὅ,τι ἐνεργῶ.

3. Ὁ περιορισμὸς τῆς ἐλευθερίας

Ἀσυμβίβαστον εἶν' ἐπίσης μὲ τὴν Εὐτυχίαν τὸ αἶσθημα τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἐλευθερίας - ὅχι τόσο τῆς ἐξωτερικῆς, ὅσον τῆς ἐσωτερικῆς ἐλευθερίας μιᾶς ἠθικῆς προσωπικότητος, ποὺ θέλει νὰ ἐνεργῇ πάντοτε σύμφωνα μὲ τὴν ἐσωτερικὴν τῆς προσταγὴν, σύμφωνα μὲ τὸ προσωπικὸν νόημα τῆς ζωῆς τῆς. Νὰ ἐνεργῇ λέγω - ὅσον παράδοξον καὶ ἂν φανῇ εἰς ὅσους γνωρίζουν, ὅτι πολλοὶ τὴν Εὐτυχίαν ἐφαντάσθησαν καὶ περιέγραψαν ὡς ἓνα εἶδος μακαρίας ἀναπαύσεως, ὡς ἓνα εἶδος ἀμερίμνου καὶ ἀκινδύνου ἀπραξίας, μιᾶς ρεμβαστικῆς καὶ ὄνειροπόλου ἀκίνησιος σώματος καὶ ψυχῆς.

Κατὰ βάθος ἡ ἀντίληψις αὐτὴ τῆς Εὐτυχίας ἐδημιουργήθη ἀπὸ τὴν ὀρθὴν παρατήρησιν, τὴν ὁποίαν ἐτόνισα παραπάνω, ὅτ' ἡ Εὐτυχία εἶν' ἀσυμβίβαστος μὲ γοργὴν καὶ ἄλογον μεταβλητότητα. Τείνει ὅμως ν' ἀποδώσῃ ὑπερβολικὴν σημασίαν εἰς τὸ στοιχεῖον τῆς ἡρεμούσης καταστάσεως, ποὺ ἐνέχ' ἡ Εὐτυχία, παραγνωρίζουσα ὡς ἐκ τῆς ἀποστάσεως - ἄλλωστε τὴν Εὐτυχίαν, εἶπαμεν, ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἀπὸ μνήμης πε-

ριγράφομεν - τὸ μέγα ποσὸν πράξεως καὶ κινήσεως (κινήσεως πολλάκις γινομένης χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς δαπανήσεως δυνάμεων, ὅχι χάριν ἀντικειμενικοῦ ἔργου), ποὺ ὑπάρχει εἰς πᾶσαν κατάστασιν εὐτυχίας. Εὖ πράττειν ὠνόμασαν ἄλλωστ' οἱ Ἕλληνες τὴν εὐδαίμονίαν. Ἀλλ' ἡ ἐνέργεια αὐτὴ καὶ ἡ κίνησις εἶν' ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν Εὐτυχίαν, ὅταν δὲν ἔχη μέσα μας τὴν ἀφετηρίαν τῆς, ὅταν δὲν γίνεται μὲ κάποιαν συνέπειαν ἀναγνωριζομένην ἀπὸ ἡμᾶς, ὅταν προσκρούῃ εἰς ἀντιστάσεις τόσο ἀνυπερβλήτους καὶ ἀλόγους, ὥστε νὰ μᾶς καθιστᾷ ἀδύνατον ὅχι μόνον τὴν νίκην - καὶ χωρὶς τὴν νίκην ἡμπορεῖ κανεὶς νὰ εἶν' εὐτυχὴς - ἀλλὰ καὶ τὴν χαρὰν τοῦ ἀγῶνος.

Ἰδίως ὅταν ἔχη τὸν χαρακτῆρα καταναγκασμοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον λείπει καὶ ἡ συγκατάθεσις ἔστω τοῦ λογικοῦ μας. Διότ' ἡ συναίσθησις τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας τοῦ ἐγώ, -σχετικῆς πάντοτε καὶ διαφόρου ἀναλόγως καὶ τῆς εὐαισθησίας ἐκάστου ἀνθρώπου εἰς τὸ σημεῖον αὐτό, - τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὴν σιδηρὰν πίεσιν τῆς πραγματικότητος, τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τὰς ἀσχημίας καὶ ἀσημαντότητας τοῦ ἑαυτοῦ σου, εἶναι παράγων σημαντικὸς πρὸς δημιουργίαν τῆς λογικῆς καὶ τελολογικῆς ἐκείνης ἁρμονίας μεταξὺ τοῦ Ἐγὼ καὶ τοῦ Οὐκ ἐγώ, ποὺ αἰσθανόμεθα νὰ συνυπάρχῃ, περισσότερο ἀνεπίγνωστα παρὰ συνειδητά, εἰς τὴν ψυχὴν καθ' εὐτυχισμένου ἀνθρώπου.

4. Τὰ σύνορα τῆς ἀτομικότητος

Ἐπάρχει ὁμως καὶ ἓνα ἄλλο εἶδος ἐλευθερίας, τοῦ ὁποίου ἡ στέρησις καταστρέφ' εἰς πολλοὺς τὸ αἶσθημα τῆς εὐτυχίας. Ὅχ' ἡ ἐλευθερία τοῦ Ἐγὼ ἀπὸ τὸ Οὐκ ἐγώ, ἀλλ' ἡ ἐλευθερία τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς ἀπὸ τὸ Ἐγώ, ἀπὸ τὰ σύνορα τῆς ἀτομικότητος. Ἡ ψυχὴ μας εἶναι πλουσιωτέρα πάντοτε ἀπὸ τὴν ὑπαρξίν μας, αἱ δυνατότητες ποὺ αἰσθανόμεθα μέσα μας πολυαριθμότεραι ἀπὸ τὴν πραγματικότητα γύρω μας καὶ μέσα μας. Καὶ αὐτὴ ἡ σύγκρουσις μεταξὺ τῆς ἀπεραντοσύνης τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ πεπερασμένον τῆς ὑπάρξεως, κατὰ τὴν ὁποίαν σύγκρουσιν ἡ ψυχὴ συντρίβει πολλάκις τὰ πτερά της εἰς τὰ χάλκινα τεῖχη ποὺ ὑψώνονται γύρω ἀπὸ τὴν ἀτομικότητά μας, εἶναι πηγὴ μεγάλης δυστυχίας. Σοῦ δημιουργεῖ τὸ αἶσθημα τῆς ἐσωτερικῆς μοναξιάς, μιᾶς ἀνεκκλήτου ἀπομονώσεως, εἰς τὴν ὁποίαν εὐρίσκεται μοιραίως κάθε ἄνθρωπος καὶ εἶν' ἡ μοναξιά αὐτὴ ὀδυνηρότερον πολὺ καὶ τελείως ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὴν μοναξιάν ἢ τὴν πολυκοσμίαν ποὺ τὸν περιβάλλει. Διότι αἰσθάνεσαι πὼς εἶσαι πάντα μόνος, καὶ μέσα εἰς τὴν πολυκοσμίαν μόνος, μόνος ἀκόμη καὶ ὅταν εὐρίσκεσαι μὲ τὸ πρόσωπον ποὺ περισσότερον εἰς τὸν κόσμον ἀγαπᾷς, καταδικασμένος τὴν ἰδικήν σου ζωὴν νὰ ζῇς, ἀπὸ τὴν ἰδικήν σου πάντοτε σκοπιὰν νὰ βλέπῃς τὸν κόσμον. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος,

ὅπως ὁ διωγμένος τ' οὐρανοῦ,
μέσ' στὰ τρισβαθα ἐνὸς Ἄδη,
στέκει ἀσάλευτος ἀλυσωμένος,
ἀπὸ τὴν κατάρρα ἐνὸς Θεοῦ.

Οἱ πολλοὶ δὲν αἰσθάνονται καὶ τὴν πηγὴν αὐτὴν τῆς δυστυχίας· δὲν ἐπροχώρησεν ἡ ἐξερεύνησις τῆς ψυχῆς των ὡς τὰ σύνορα τοῦ ἐγὼ των, ὥστε νὰ ἰδοῦν καὶ τὰ τεῖχη ποὺ τοὺς περιβάλλουν. Ἀλλ' οἱ ἐκλεκτοὶ δὲν θὰ ἦσαν ἐκλεκτοί, ἂν δὲν ἐπροχωροῦσαν ὡς ἐκεῖ, ἂν δὲν τοὺς ἔφλεγεν ὁ πόθος νὰ τὰ ξεπεράσουν, νὰ δημιουργήσουν εἰς τὴν ψυχὴν των μέσα κατοικητήριον ἀντάξιον τῆς ἀπεραντοσύνης τῶν πτήσεων καὶ τῶν ὁραματισμῶν της. Καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἐκλεκτοί, καὶ ὅταν δὲν εὐρίσκονται εἰς πόλεμον πρὸς τὸν ἔξω κόσμον, καὶ ὅταν δὲν ἔχουν ἐξωτερικὰς ἀφορμὰς δυστυχίας, εἶν' οἱ αἰωνίως, οἱ βαθύτατα, οἱ ἀνιάτως δυστυχεῖς... Αὐτὸς εἶν' ὁ λόγος ἐπίσης, διὰ τὸν ὁποῖον τῶν ἐκλεκτῶν ὅχ' ἡ εὐτυχία, ἀλλ' ἡ δυστυχία ἀποτελεῖ τὴν πλουσιωτέραν πηγὴν ἐξάρσεως καὶ ἐνισχύσεως, αἰσιοδοξίας καὶ πίστεως. Ὁ στεναγμὸς τῆς δυστυχίας των εἶναι πάντοτε διὰ τοὺς ἄλλους ἡμᾶς ἓνας εὐαγγελισμός, ἓνα μήνυμα ποὺ μᾶς στέλλ' ἡ σπαραγμένη των ψυχὴ ἀπὸ τοὺς ἀπεράντους, τοὺς πανωραίους ὀρίζοντας πέραν ἀπὸ τ' ἀνθρώπινα, τοὺς ὁποῖους ἐκείνη μόνον ἡμπορεῖ νὰ ἰδῇ καὶ νὰ εὐαγγελισθῇ...

Κι ἄκουσα τὶς ἀλυσίδες μου
 νὰ τὸ σημαδεύουν ταιριασμένα
 μέσ' στῆς φυλακῆς τῇ μαύρῃ τρύπα
 τὸ τραγούδι μου, τραγούδι νικητῆ,
 καὶ σκαρφαλωτὸς ἀπὸ τὰ ὕψη μου
 ἔρριξα φωνὴ καὶ τὰ εἶπα.

Τὰ εἶπα πρὸς τὸ σκλάβο λαὸ στὰ πόδια μου,
 καὶ προφήτης καὶ ζωγράφος καὶ τεχνίτης,
 τὰ τεράστια καὶ τ' ἀξήγητα ὅσα εἶδα,
 καὶ τὸ μίλημά μου λόγος ἔγινε,
 κι ἔγινε κι ὁ λόγος μου ψαλμός,
 καὶ χρυσὴ κιθάρα ἡ ἀλυσίδα!

Καὶ μ' ἀποκριθήκανε καὶ βόγγηξαν
 καὶ τοῦ κάστρου οἱ ἀλυσίδες καὶ τῶν ἄλλων
 ποὺ ἔρρευναν κλεισμένοι ἐκεῖ,
 καὶ στοῦ κόσμου μέσα τ' ἀλυσόδεμα
 σὰν ξεχωρισμένη μουσικὴ.

* * *

Ἀλλ' ἡ τελευταία ἀκριβῶς περίπτωσις μᾶς παρουσιάζει καὶ τὴν βαθυτέραν ἠθικὴν ἀναγκαιότητα, ποὺ κρύπτεται εἰς τὸ φαινόμενον τῆς δυστυχίας καὶ τοῦ πόνου. Δὲν χρησιμεύουν μόνον ὡς μέσον ἐπιστημονικῆς τρόπον τινὰ ἐρεῦνης, διὰ τοῦ ὁποίου

θὰ συλλάβωμεν ἀρνητικῶς τὴν ἔννοιαν τῆς Εὐτυχίας. Ὁ πόνος ὁ βαθύς, ὁ πόνος ὁ ἠθικὸς (δηλαδὴ ὁ πόνος ὃς ὑπὸ τὴν βιολογικὴν ἔννοιαν), εἶν' ὁ ἀσφαλέστερος, ὁ μοναδικὸς δρόμος πρὸς τὴν αὐτογνωσίαν, εἶν' ὁ μεγάλος διδάσκαλος τοῦ φιλοσοφεῖν. Καταβιβάζει τὸν ἄνθρωπον, μὲ τὸν ἰσχυρὸν κλονισμόν ποὺ δημιουργεῖ, ὡς τὰ κατάβαθα τῆς ὑπάρξεώς του, τὸν ἀναγκάζει νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὸν ἑαυτόν του, τὸν μεταφέρει ἀπὸ τὴν περιφέρειαν, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ καθημερινότης τῆς ἀπροβληματίστου ζωῆς συνήθως τὸν κρατεῖ, μέχρι τοῦ πυρῆνος τῆς ζωῆς του, τῆς ὁποίας τὴν συνειδητοποιεῖ καὶ τὴν ἀξίαν καὶ τὸ νόημα, τὴν ἀνακαλύπτει τὸ βαθύτερον, τὸ ἀντικειμενικώτερον, καὶ διὰ τοῦτο προσωπικώτερον, ἐγὼ του. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοιαν δικαίως ὁ πόνος ἐθεωρήθη ἀπὸ τοὺς λαοὺς ὡς μέσον παιδείσεως τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ θεοῦ: πάθος, μάθος. Ἀλλ' ὡς παιδεύσεις θεϊκὴ ἀποτελεῖ ὁ πόνος κάθαρσιν τῆς ψυχῆς, καὶ κάθε κάθαρσις - τὸ παρέστησεν ἤδη ὁ Ὅμηρος τόσον ὡραία καὶ συγκινητικὰ εἰς τὸ Ω τῆς Ἰλιάδος - κάθε κάθαρσις μόνον διὰ τοῦ πόνου συντελεῖται.

Καὶ ἡ ἀληθινὴ Εὐτυχία, ἐκεῖνη δηλαδὴ ποὺ δὲν εἶναι κυνήγημα τοῦ ἀγνώστου, ἀλλ' ἐπιστροφή πρὸς κάτ' ἰδικόν σου, πρὸς τὴν μοῖραν σου, τῆς ὁποίας ἔργον εἶν' ἡ βούλησίς σου, ὅχι τὰνάπαλιν· ὅχι ἀποβίβασις εἰς ἕνα ξένον καὶ ἄγνωστον νησί, ἀλλὰ γυρισμὸς πρὸς τὴν Ἰθάκην - ἡ ἀληθινὴ Εὐτυχία δὲν εἶν' ἡ ἀπόλυτος

ἀπαλλαγή ἀπὸ τὸν πόνον· εἰδεμή, θὰ ἦτον εὐκολον νὰ εἶς' εὐτυχῆς μὲ τὰ ναρκωτικὰ καὶ τὰ ὑπνωτικά, μὲ τὰ τεχνητὰ μεθύσια. Δὲν εἶν' ἡ πλήρης ἀπάθεια - θὰ ἦσαν τότε οἱ λίθοι τὰ εὐτυχέστερα τῶν ὄντων. Εἶναι ἡ λογικότης, ἡ τελολογία τοῦ πόνου, ἡ ὁποία σὲ εἰσάγ' εἰς τὴν ἠθικὴν ἀναγκαιότητα καὶ τὴν δημιουργικότητα τοῦ πόνου: εἶναι τὸ ὀρθῶς πονεῖν. Δι' αὐτοῦ καὶ μόνου ἡ Εὐτυχία αἰσθητοποιεῖται ὡς κάτι θετικόν, ἀφοῦ θὰ εἶναι κάτι ζωντανόν - καὶ ζωντανόν εἶναι πάντοτ' ἐκεῖνο, ποὺ διατρέχει κινδύνους, ποὺ ἔχει συνείδησιν τῆς ὑπάρξεως, τῆς παρουσίας καλύτερα, τῶν κινδύνων. Κατὰ ταῦτα, καὶ μόνον μὲ τὴν σκέψιν καὶ τὴν αἴσθησιν τῆς δυστυχίας (ποὺ εἶν' αἴσθησις τοῦ βάθους τοῦ ἐγώ του) χαίρει' ὁ ἄνθρωπος τὴν εὐτυχίαν του, ὅπως χαίρεισαι τὴν Ζωὴν ὅχι ὅταν λησμονῆς, ἀλλ' ὅταν συλλογίζεσαι τὸν θάνατον. Διὰ μόνου τοῦ πόνου ἡ Εὐτυχία ἀναδεικνύετ' εἰς ἀξίαν, ἡ ὁποία νὰ ὑπερβαίνει τὴν ἀπλὴν βιολογικὴν ικανοποίησιν, ὅπως διὰ μόνου τοῦ θανάτου ἀνυψώνεται ἡ Ζωὴ εἰς ἀγαθόν, τὸ μέγ' ἀγαθὸ καὶ πρῶτο τοῦ ποιητοῦ.

*

Μέσα εἰς τὰ τέταρα τῆς φρίκης καὶ τοῦ σπαραγμοῦ, εἰς τὰ σκότη τοῦ χαμοῦ καὶ τῆς σιγῆς, πρέπει νὰ καταβῇ ὁ ἄνθρωπος, ποὺ θέλει νὰ κατακτήσῃ, νὰ ἐπανακτήσῃ μᾶλλον τὴν εὐτυχίαν

του, ὅπως ὁ Ὀρφεὺς τὴν Εὐρυδίκην. Καὶ ἂν ἔχῃς τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἀγνότητα τῆς ψυχῆς ὁ σπαραγμός σου νὰ γενῇ τραγούδι καὶ ὁ θρῆνος μουσική, θὰ μαλάξῃς τότε (μὴν ἀμφιβάλλῃς) καὶ τῆς Μοίρας-Περσεφόνης τὰ στήθη τὰ στυγνά. Καὶ ἂν ἡ ἀγάπη σου εἶναι βαθύρριζη καὶ ἄδολη, ἀπὸ τὸ θόλωμα τοῦ ὀνείρου καὶ ἀπὸ τοῦ στοχασμοῦ τὸ σκιόφως μαγνήτης ἀκαταμάχητος τὴν ἀνασύρει δυνατὰ πρὸς τῆς ἡμέρας τὸ φῶς. Καὶ ἐλαφροπάτητο τὸ βάδισμα θ' ἀκούῃς τότε (θὰ τὸ αἰσθάνεσαι μᾶλλον μὲ τῆς καρδιάς σου τοὺς κτύπους) τῆς Εὐτυχίας ποὺ πανέμορφη σ' ἀκολουθῇ. Περισσότερα νὰ μὴ ζητῇς... Νὰ τὴν ἀγκαλιάσῃς χειροπιαστὰ νὰ μὴ τολμήσῃς κατὰμματα δὲν κάνει νὰ τὴν κοιτάξῃς. Εἰδεμή, θὰ τὴν ἰδῇς βέβαια τὴν Εὐρυδίκην σου· μὰ θὰ τὴν ἰδῇς, σὰν ἀστραπὴ πὼς χάνεται καὶ σβήνει σὰν ἀχνὸς μέσ' ἀπὸ τ' ἀγκαλιάσματά σου. Καὶ θὰ γυρίσῃς τότε μόνος, κατάμονος, χωρὶς τὴν Εὐρυδίκην, πρὸς τὴν Ζωήν, συντροφευμένος ἀπὸ τὴν ὀπτασίαν της, φορτωμένος τὸ ἀσήκωτον βάρος τοῦ ἀνιάτου, τοῦ ἀσιγάστου πόθου σου πρὸς ἐκείνην. Καὶ θὰ σοῦ φαίνεται λοιπὸν ὁ θάνατος, ὁ κόσμος τῶν σκιῶν ποὺ ζῇ ἐκείνη, πατρίδα σου ἀληθινή, καὶ ἡ γῆ μὲ τὰ καλὰ της τῆς ξενιτιᾶς ὁ τόπος καὶ τοῦ μαρτυρίου. Θανάτου νοσταλγία τότε θὰ γεμίζῃ, θὰ πλουτίζῃ θὰ ἐξωραΐζῃ τὴν ψυχὴν σου, καὶ ἡ ζωὴ σου ὅλη θὰ εἶν' ὅπως τὸ εἶπεν ὁ ἀρχαῖος φιλόσοφος: μελέτη θανάτου.

III. ΤΥΠΟΙ ΑΝΤΙΛΗΨΕΩΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Εἰς τὰ προηγούμενα μαθήματα προσεπάθησα νὰ δείξω ἀναλυτικῶς τί ἐννοοῦμεν ὅταν ἀναφέρωμεν τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς καὶ ὅταν ὁμιλοῦμεν περὶ Εὐτυχίας. Σὰς παρουσίασα τὰ λογικὰ καὶ ἀξιολογικὰ πλαίσια μόνον, ἐντὸς τῶν ὁποίων κινοῦνται οἱ ἄνθρωποι, ὅταν στοχάζονται ἢ καὶ ζοῦν ἐμπράκτως τὰς ἐννοίας αὐτάς. Καιρὸς εἶναι αὐτὰ τὰ πλαίσια νὰ γεμίσουν κάπως μὲ περιεχόμενον οὐσιαστικώτερον, νὰ ἐμφανίσουν δηλαδὴ συνθετικῶς, εἰς τὴν συγκεκριμένην καὶ πολύχρωμον πραγματικότητά των, καὶ τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς καὶ τὴν Εὐτυχίαν. Θὰ χρησιμοποιήσω πρὸς τοῦτο τὴν μέθοδον τῶν ἰδεατῶν τύπων, τὴν μόνην μέθοδον μὲ τὴν ὁποίαν θὰ ἠμποροῦσε νὰ σωθῇ μέσα εἰς τὴν σκέψιν, ἡ ὁποία εἶναι κατ' ἀνάγκην τοῦ καθόλου νόησις, τὸ μεγαλύτερον δυνατὸν μέρος ἀπὸ τὴν ποικιλίαν καὶ τὴν ζωηρότητα τῆς ρευστῆς, ἀνεξαντλήτου εἰς λεπτομερείας, αἰσθητῆς πραγματικότητος. Εἰς ἕξ τύπους θὰ προσπαθῇσω νὰ ταξινομήσω τὰς διαφορετικὰς λύσεις, προσωπικὰς πάντοτε, τὰς ὁποίας δίδουν, συνειδητὰ ἢ καὶ πολλάκις χωρὶς ἐπίγνωσιν, οἱ ἄνθρωποι εἰς τὸ πρόβλημα τῆς εὐτυχίας των.

Θὰ εἶναι τύποι ἰδεατοί: αὐτὸ σημαίνει πὼς θὰ εἶναι τύποι ὄχι ἀρνητικοί, ἀλλὰ θετικοί, τύποι εἰς τοὺς ὁποίους θὰ ἐμφανίζετ' ἡ Ζωὴ ὅχ' ὑπὸ τὴν ἀδιάπλαστον, ἀντιπνευματικὴν τῆς μορφῆν, ἀλλ' ὡς

προῖον ἐξιδανικεύσεως, τῆς προσπαθείας δηλαδὴ νὰ προχωρήσῃς ἀπὸ τὴν ὥμην διαπίστωσιν τῶν γεγονότων εἰς τὴν ἐρμηνείαν των, εἰς τὴν ἀνεύρεσιν κάποιου συνειδητοῦ ἢ λανθάνοντος νοήματος ἐκεῖ μέσα. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου θὰ εἶναι ἰδεατοὶ καὶ θὰ εἶναι τύποι, ὑπὸ τὴν ἐννοιαν ὅτι ἔτσι ἀκριβῶς δὲν συναντῶνται εἰς τὴν Ζωὴν, ὅτι ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητα κατὰ προσέγγισιν μόνον, καὶ μὲ κάποιαν ἀπλοποίησιν ἢ ὁποία διακρίνει τὸ οὐσιῶδες καὶ ὁργανικὸν μέσ' ἀπὸ τὰ πολυσύνθετα καὶ περίπλοκα συμπλέγματα, ὑπὸ τὰ ὁποία μᾶς παρουσιάζεται κάθε ἀτομικὴ περίπτωσις. Διότι οὔτε καθαροί, οὔτε μὲ τὴν ἰδίαν ἔντασιν ἀπαντοῦν εἰς τὴν Ζωὴν οἱ ἕξ αὐτοὶ τύποι, ἀλλ' οὔτε καὶ ἄμεικτοι μεταξὺ των. Τὸ συνηθέστερον εἶν' ὁ συμφυρμὸς διαφόρων χαρακτηριστικῶν, τὰ ὁποία ἀνήκουν πότε εἰς τὸν ἕνα καὶ πότε εἰς τὸν ἄλλον τύπον.

*

Ἡ διάκρισις αὐτὴ τῶν τύπων δὲν ἔγινεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τελικῶν σκοπῶν (τοῦ περιεχομένου των δηλαδὴ), τοὺς ὁποίους ζητοῦν νὰ πραγματοποιήσουν οἱ ἐκπρόσωποί των. Δὲν ἔγινε κατὰ τὰς διαφορὰς ἀξίας, αἱ ὁποῖαι κατέχουν ἐκάστοτε τὴν δεσπόζουσαν θέσιν εἰς τὸν ἕνα ἢ εἰς τὸν ἄλλον τύπον⁴. Ὡς βάσις

4. Δὲν συμπίπτουν ἐπομένως πρὸς ἄλλας διακρίσεις φιλοσόφων ἀναφέρω π.χ. τὰς *Lebensformen* τοῦ Ed. Spranger ὡς γνωστοτέρας.

ἐλήφθη ὁ τρόπος, μὲ τὸν ὁποῖον τὰς ιδίας ἀκριβῶς ἀξίας πραγματοποιεῖ ἢ ἐφαρμόζ' εἰς τὴν ζωὴν του ὁ κάθε τύπος, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὰς δικαιολογεῖ μέσα του λογικῶς καὶ ἠθικῶς, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον τὰς αἰσθάνεται, τὰς ἐξηγεῖ καὶ τὰς ζῇ. Ὁ ἰδιαίτερος τόνος καὶ ὁ ἰδιαίτερος χρωματισμὸς τῆς Ζωῆς, ὅχι τὸ ἀξιολογικόν της περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον συμπίπτει σχεδὸν εἰς ὅλους τοὺς τύπους - αὐτό, νομίζω, εἶναι τὸ περισσότερο ἐνδιαφέρον εἰς τὴν διάκρισιν μεταξὺ τῶν διαφορῶν ἀντιλήψεων τῆς Ζωῆς. Τὸ ἥθος - καὶ ἥθος ἀνθρώπων δαίμων, λέγει ὁ Ἡράκλειτος - τὸ ἥθος χωρὶς καμμίαν ἠθικολογικὴν ἀπόχρωσιν, ἀλλ' ὥς τὸν ἐνιαῖον καὶ οὐσιώδη ψυχικὸν ρυθμὸν τοῦ ζῆν, τὸ πῶς τῆς ζωῆς, ὅχι τὸ τί - αὐτὸ ἠθέλησα διὰ τῆς διακρίσεως τῶν ἑξ διαφορετικῶν τύπων νὰ συλλάβω καὶ νὰ ἐκφράσω.

Διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὴν ἀπαρίθμησιν τῶν διαφορῶν ἀντιλήψεων τῆς Ζωῆς δὲν ὑπάρχει καμμία ἀξιολογικὴ διαβάθμισις. Ὅλοι οἱ τύποι εἶν' ἀξιολογικῶς σημαντικοί, μὲ ὅλας τὰς ἀντιλήψεις τῆς Ζωῆς ἡμπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ζήσῃ πλούσια, ἔντονα, γόνιμα, ὡραῖα. Τί νόημ' ἄλλωστε θὰ εἶχε μία ἀξιολογικὴ διαβάθμισις εἰς ἓνα ζήτημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἄνθρωπος κατὰ βάθος δὲν εἶν' ἐλεύθερος;

Διότι ἐδῶ πρόκειται περὶ τῆς μοίρας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ τὴν μοῖραν του κανεῖς δὲν τὴν διαλέγει· ἐκεῖνη τὸν διαλέγει. Ἐκεῖνη προὔπαρχει τοῦ ἀτόμου, καὶ προσδιο-

ρῶει τὴν ὑπαρξίν του αὐτῇ. Ἐλεύθερος εἶν' ὁ ἄνθρωπος ὅχι νὰ ἐκλέξῃ τὴν μοῖραν του, τὴν γραμμὴν δηλαδὴ τῆς κατευθύνσεώς του. Ἐκλέγει κανεῖς ὅ,τι νοεῖ· ἐνῶ ἡ μοῖρα τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶναι πρᾶξις νοήσεως· ἐδρεύει εἰς τὸ αἷμα καὶ τοὺς χυμοὺς τῆς ζωῆς του. Ἐλεύθερος εἶναι εἰς τὸ νὰ γνωρίσῃ καὶ νὰ διαπλάσῃ μόνον τὴν μοῖραν του. Ν' ἀναγνωρίσῃ πρῶτα-πρῶτα τί εἶν' ὁ ἴδιος καὶ πρὸς τί ὡς προσωπικότης εἶναι προωρισμένος. Νὰ διαμορφώσῃ ἔπειτα τὴν ζωὴν του, ὥστε νὰ προβάλλῃ τὸ νόημα τῆς ὑπάρξεώς του καθαρώτερα, φωτεινότερα, περισσότερο ὁλοκληρωτικόν, μὲ περισσότεράν λογικὴν συνέπειαν καὶ περισσότεραν ἠθικὴν ὡραιότητα. Καὶ τέλος νὰ ἐννοήσῃ τὴν μοῖραν του, νὰ ὑποταχθῇ εἰς αὐτήν, νὰ εὖρῃ εὐχαρίστησιν εἰς αὐτήν, νὰ τὴν ἀγαπήσῃ. *Amor fati*, ἔρως τῆς μοίρας - αὐτὸ εἶναι τὸ μυστικὸν μιᾶς φιλοσοφημένης, πλουσίας εἰς βάθος στοχασμοῦ καὶ βάθος συναισθήματος, ψυχῆς. Αὐτὸ εἶν' ἐπίσης ἐκεῖνο, ποὺ ἐπιδιώκει ἡ σύντομος παρουσίαις τῶν διαφορῶν τύπων καὶ ἀντιλήψεως τῆς Ζωῆς, εἰς τὴν ὁποίαν προβαίνω.⁵

5. Περισσότερον διεξοδικὸς θὰ εἶμαι εἰς τὴν παρουσίαις τοῦ ἡρωικοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὸ ὀφείλεται καὶ εἰς ἄλλους λόγους, καὶ εἰς τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἡρωικὸν στοιχεῖον εἰς τὴν σημερινὴν κοινωνίαν προβάλλει σπανιώτερα, καὶ εἶναι διὰ τοῦτ' ὀλιγώτερον γνωστόν· δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἔπρεπε καὶ νὰ τὸ περιγράψω καὶ νὰ τὸ ἐξάρω περισσότερον.

1. Ἡ θρησκευτικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς

Κατ' αὐτὴν κέντρον τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου δὲν εἶν' ἡ ἐπίγειος διαβίωσίς του, ἡ φθαρτὴ, παροδικὴ καὶ ὀλιγοχρόνιος εἶναι ἡ μετὰ θάνατον Ζωή, μετὴν σταθερότητα καὶ τὴν αἰωνιότητά της. Εἰς αὐτὴν καὶ μόνην συναντῶνται καθαροί, χωρὶς καμμίαν πρόσμειξιν πρὸς συμπτωματοκότητας, μετὰ ἀπόλυτον ἀναγκαιότητα, οἱ λογικοὶ καὶ ἠθικοὶ νόμοι, ποὺ ἔθεσεν ὁ Δημιουργὸς τοῦ κόσμου· εἰς αὐτὴν βασιλεύει καὶ μόνην ἡ ἀπόλυτος δικαιοσύνη. Ἐντεῦθεν καὶ ἐξ αὐτῆς πρέπει ν' ἀντλή τὸ νόημά της ἡ ἐπίγειος Ζωή, ὅχι τάνάπαλιν. Αὐτὴ εἶν' ὁ σκοπός, πρὸς τὸν ὁποῖον τείνομεν κατὰ τὰ ὀλίγα χρόνια ποὺ θὰ ζήσωμεν, πρὸς τὸν ὁποῖον πρέπει νὰ τείνωμεν. Αὐτὴ ἐπομένως (καὶ αἱ ἀξίαι της) ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀπόλυτον κριτήριον, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου θὰ κριθῇ ὀριστικῶς κάθε γήινον, γενικῶς ἡ ἀξία τῆς ἐδῶ Ζωῆς, τῆς γεμάτης ἀπὸ σχετικότητας, ταλαντεύσεις καὶ δυσαρμονίας.

Ἡ ἐπίγειος Ζωὴ εἶν' ἀπλῶς προπαρασκευὴ καὶ ἄσκησις, μία θητεία, τὴν ὁποῖαν ὀφείλει νὰ ἐκτελέσῃ ὁ ἄνθρωπος, μία δοκιμασία, εἰς τὴν ὁποῖαν πρέπει νὰ ὑποβληθῇ, διὰ νὰ καταστῇ ἄξιος τῆς Ζωῆς ἐκείνης εἰς ὅ,τι λαμπρός, αἰωνίως πλέον καὶ ἀναλλοιώτως λαμπρόν, περιέχει. Αὐτὸ τὸ νόημα ἔχουν τὰ ἔργα τῆς καλwsσύνης καὶ τῆς δικαιοσύνης, αἱ πράξεις αὐτοθυσίας, ἡ συμμόρφωσις πρὸς τὰς ἐντολὰς τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος

μᾶς ἀπεκάλυψε καὶ τὴν ὑπαρξιν καὶ τὴν ἀνωτερότητα τῆς μελλούσης Ζωῆς, ὁ ὁποῖος καὶ θὰ κατανέμῃ κατ' ἰδίαν κρίσιν εἰς ἕκαστον τὸ εἶδος τῆς μεταθανατίου Ζωῆς ποὺ τοῦ ἀνήκει.

Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀντίληψις αὐτὴ δὲν κηρύσσει, ὅπως συνήθως πιστεύεται, τὴν ἀδράνειαν καὶ τὴν ἀποχὴν ἀπὸ πάσης ἐπιγείου δραστηριότητος. Ἀντιθέτως, τὴν ἐπιβάλλει ὡς ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν πάσης εὐδαιμονίας μετὰ θάνατον, καὶ θεωρεῖ ἀνάξιον τὸ δοῦλον ἐκεῖνον τοῦ Θεοῦ, ὃν εὐρήσει ραθυμοῦντα, ὅταν θὰ ἔλθῃ ὁ Νυμφίος, διὰ νὰ φέρῃ τὴν χαρὰν τῆς λυτρώσεως. Εἶν' ἐπομένως μία ἀντίληψις τῆς Ζωῆς ὅχι ἀρνητικὴ, ἀλλὰ θετικὴ. Κηρύσσει ὅχι τὴν φυγὴν ἀπὸ τὸν κόσμον οὔτε τὴν ἀπραξίαν ἐντὸς αὐτοῦ καὶ τὴν δι' αὐτῆς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τὴν ἁμαρτίαν, τὴν ὁποῖαν συνεπάγεται ἡ δρᾶσις. Ἐνα κήρυγμα δράσεως εἶναι τοῦναντίον, ἐξωτερικῶς πρὸς ἔργ' ἀρετῆς, ἐσωτερικῶς πρὸς προετοιμασίαν τῆς ψυχῆς διὰ τὴν αἰωνιότητα.⁶

6. Ἀκόμη καὶ ἡ ἀσκητικὴ πράξις τῶν ἀναχωρητῶν δὲν εἶναι κήρυγμ' ἀδρανείας καὶ ραθυμίας, δὲν εἶναι παραίτησις ἀπὸ πάσαν ἐνέργειαν, ὅπως συνήθως πιστεύουν καὶ ὅπως πολλάκις παρατηρεῖται εἰς μερικοὺς ἐκπροσώπους της. Εἶναι περιορισμὸς τῆς πρὸς τὰ ἔξω ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου, διὰ ν' ἀφοσιωθῇ μετὰ μεγαλυτέρου ζήλου εἰς τὴν ἐνέργειαν τὴν ἐσωτερικὴν, εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ ἑσω ἀνθρώπου. Ὑπάρχει ἐπομένως ἐνέργεια καὶ εἰς τὴν ζωὴν τοῦ γνησίου ἀναχωρητοῦ, καὶ ἐνέργεια μάλιστα ἔντονος.

Ἄν φαίνεται ὅτι λαμβάνει ἀρνητικὴν στάσιν ἀπέναντι τοῦ κόσμου τούτου, εἶναι διότι ἀναζητεῖ καὶ ἀνευρίσκει ἔξω τοῦ κόσμου τούτου τὰ κριτήρια, τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμὰ, μὲ τὰ ὁποῖα θ' ἀξιολογήσῃ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ὑπαρξίν καὶ ἐνέργειαν. Ὑπ' αὐτὴν μόνην τὴν ἐννοίαν, ὅτι ὁ κόσμος καὶ ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ δὲν ἠμποροῦν ἐξ ἐαυτῶν νὰ προσφέρουν τὰ κριτήρια τῆς ἰδίας των ἀξιολογήσεως, ὅτι τὰ κοσμικά, τ' ἀνθρώπινα κριτήρια εἰν' ἐφήμερα καὶ πλανερὰ – ἠμποροῦμεν νὰ χαρακτηρίσωμεν τὴν ἐσχατολογικὴν αὐτὴν ἀποψιν τῆς Ζωῆς ὡς ἀρνητικὴν.

2. Ἡ μηδενιστικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς

Ἀπολύτως καὶ ριζοσπαστικῶς ἀρνητικὴ εἶναι ἡ μηδενιστικὴ ἀποψις, ἡ ὁποία ὠλοκληρωμένη μᾶς ἐμφανίζεται κυρίως εἰς τὸν Βουδδισμόν. Κατὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἐσχατολογικὴν ἀντίληψιν ὑπάρχουν πράξεις, ἐπιθυμίαι, ἡδοναὶ καὶ νόμιμοι καὶ ἠθικαί, μὴ ἀντικείμενα δηλαδὴ εἰς τὸ βαθύτερον νόημα καὶ τὰς ἀνωτέρας ἀξίας τῆς Ζωῆς. Διὰ τὸν Χριστιανὸν π.χ. ἡ ἐπίγειος διαβίωσις, ἂν καὶ ἐφήμερος καὶ ὑποκειμένη εἰς ἀγῶνας πρὸς τὸ κακὸν καὶ εἰς ὑποχωρήσεις ἀπέναντι αὐτοῦ, εἶναι ἀξία θετική, εἶναι ἀγαθὸν – ἀπαραίτητον πάντως ἀγαθὸν πρὸς κατάκτησιν τοῦ ἀπολύτου ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀπολύτου εὐδαιμονίας. Ἡ βουδδιστικὴ ὁμῶς

ἀντίληψις καταδικάζει ὅχι τὴν κακὴν ἐπιθυμίαν, ἀλλὰ πᾶσαν ἐπιθυμίαν, πᾶσαν ἡδονήν, πᾶσαν ἐνέργειαν, καταδικάζει τὴν Ζωὴν γενικῶς: διότι πᾶσα ἐπιθυμία καὶ ἡδονὴ καὶ ἐνέργεια, ὅσονδήποτε ἠθικὴ καὶ ἂν εἶναι, μᾶς δένει πρὸς τὴν Ζωήν, ἡ ὁποία εἶναι ροὴ ἀδιάκοπος, ἐναλλαγὴ συνεχῆς ἀπὸ ὄνειρα καὶ εἰδῶλα, σκιὰς καὶ πλάνας.

Τὸ ὁρθὸν λοιπὸν Νόημα τῆς Ζωῆς εἶν' ἡ ἀπόλυτος ἐκμηδένισις τοῦ ἐγῶ (*Nirvana*), ἡ ἀπελευθέρωσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν γέννησιν καὶ τὸν θάνατον, ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν προσωπικὴν ὑπόστασιν: τὸ σβῆσιμον τοῦ ἐγῶ μέσα εἰς τὸν ὠκεανὸν τῆς ἀνυπαρξίας. Ἐκεῖ καὶ μόνον σταματᾷ ὁ πόνος καὶ ἡ θλίψις, ὅπως ἐπρόβαλλαν εἰς τὰ μάτια τοῦ νεαροῦ Βούδδα μὲ τὰ τρία τυπικὰ παραδείγματα τοῦ πτωχοῦ, τοῦ ἀρρώστου καὶ τοῦ νεκροῦ – γεννήματα ὅλα τῆς δυσαναλογίας μεταξὺ ἐπιθυμίας καὶ ἱκανοποιήσεως. Ἐκεῖ καὶ μόνον ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀπόλυτος μακαριότης. Καὶ ἡ μακαριότης εἶναι κάτι ἀπολύτως ἀρνητικόν: ἡ ὁριστικὴ ἄρσις πάσης δυστυχίας, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖτ' ἀκριβῶς ὅταν ἐκβάλωμεν τὴν ρίζαν πάσης δυστυχίας: τὴν προσκόλλησιν πρὸς τὴν Ζωήν.

3. Ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς

Περισσότερον διαδεδομένη, καὶ περισσότερο ἄρα γνωστὴ, εἶν' ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἀντίληψις. Διὰ

τοῦτο θὰ εἶμαι καὶ συντομώτερος εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἄλλωστε εἰπ' ἀρκετὰ σχετικῶς εἰς τὸ προηγούμενον μάθημα. Κατ' αὐτὴν τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου κεῖται εἰς τὴν πραγματοποίησιν τῆς Εὐδαιμονίας, ὅσον τὸ δυνατόν περισσοτέρας καὶ διαρκεστέρας Εὐδαιμονίας. Ἀλλὰ τὴν Εὐτυχίαν αὐτὴν καὶ τὸ περιεχόμενόν τῆς δὲν θὰ ζητήσωμεν ἔξω τῆς ἐπιγείου Ζωῆς. Αὐτὴ αὐτ' ἡ Ζωὴ θ' ἀποκαλύψῃ καὶ θὰ προσφέρῃ εἰς ἐκεῖνον, ποὺ ἐμβαθύνει εἰς αὐτὴν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς ἱστορικῆς καὶ φιλοσοφικῆς του πείρας, τὰ κριτήρια, μὲ τὰ ὁποῖα θὰ εὑρεθῇ τὸ περιεχόμενον τῆς Εὐτυχίας καὶ θὰ ἐκτιμηθῇ ἡ ἐκάστοτε συνειδητὴ ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, ἂν ὁδηγεῖ πράγματι πρὸς τὴν Εὐτυχίαν ἢ ὄχι.

Βεβαίως τὴν Εὐτυχίαν εὐρίσκουν, κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτήν, ἄλλοι ἄλλοι - καὶ εἶναι φυσικόν, ἐφ' ὅσον τὴν ζητοῦν μέσα εἰς τὴν Ζωήν, μὲ τὴν πολυμέρειαν, τὴν ρευστότητα καὶ τὴν ἀντιφατικότητά τῆς. Ἐνα ὅμως πρέπει νὰ ἐξαρθῇ: ἀπὸ τῆς στιγμῆς ποὺ ὁ εὐδαιμονισμός, ἀπὸ ἀνεπίγνωστος ὁρμὴ τῶν πολλῶν ἀνθρώπων, γίνεται συνειδητὴ, φιλοσοφικὴ ὡς εἴπωμεν, ἀντίληψις τῆς Ζωῆς, παραιτεῖται τότε, σιωπηρῶς ἢ διαρρηδὴν, ἀπὸ κάθε σχετικισμὸν καὶ ὑποκειμενισμόν. Δὲν κηρύσσει πλέον, ὅτι Εὐτυχία εἶναι ὅ,τι ὁ καθένας νομίζει πὼς εἶναι· ζητεῖ κριτήρια ἀντικειμενικὰ καὶ ἀπόλυτα, προβαίνει εἰς τὴν θεμελιώδη διάκρισιν μεταξὺ γνησίας καὶ ψευδοῦς εὐδαιμονίας.

Ἀναλόγως τῆς ἐκτάσεως ποὺ δίδει εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς Εὐτυχίας ἡ εὐδαιμονιστικὴ ἀρχὴ δύναται νὰ προσλάβῃ δύο μορφάς:

1. Τὸν ΑΤΟΜΙΣΤΙΚΟΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΣΜΟΝ, ὁ ὅποιον κριτήριον τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου θέτει τὴν ἀτομικὴν αὐτοῦ εὐδαιμονίαν, καὶ εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν αὐτῆς ὑποτάσσει καὶ τὴν ἐν τῇ κοινωνίᾳ ζωὴν. Παρόμοιος ἐγωκεντρικὸς εὐδαιμονισμὸς δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκην καὶ ἐγωιστικός. Ἀντιθέτως, ἡμπορεῖ νὰ περιέχῃ βαθύτατα διδάγματα φιλαλληλίας καὶ καλωσύνης. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἐπικούρου, τὴν γνησίαν διδασκαλίαν ἐννοῶ.
2. Τὸν ΟΜΑΔΙΚΟΝ ἢ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΝ ΕΥΔΑΙΜΟΝΙΣΜΟΝ. Κατ' αὐτὸν τὸ ἰδεώδες εἶναι: ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλυτέρα εὐτυχία εἰς ὅσον τὸ δυνατόν μεγαλύτερον ἀριθμὸν ἀνθρώπων. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἰδεώδους αὐτοῦ πρέπει νὰ κρίνεται καὶ ἡ ἐνέργεια τοῦ ἀτόμου, τοῦ ὁποίου ἡ εὐτυχία δὲν ἡμπορεῖ νὰ εἶναι πλήρης χωρὶς τοῦ συνόλου τὴν εὐτυχίαν· διὰ τοῦτο καὶ ὀφείλει νὰ θυσιάζῃ τὴν ἀτομικὴν του εὐτυχίαν εἰς τὴν εὐτυχίαν τοῦ συνόλου. Βεβαίως κατὰ τελευταίαν συνέπειαν παρόμοιον δόγμα ὁδηγεῖ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἄρσιν τῆς εὐδαιμονιστικῆς βάσεως, ἀφοῦ θὰ ἡμποροῦσε νὰ ζητήσῃ ἀπὸ τὸ ἄτομον τὴν παραίτησιν ἀπὸ πάσης εὐδαιμονίας χάριν τοῦ συνόλου, ἐνῶ ἡ Εὐδαιμονία δὲν ἡμπορεῖ ν' ἀποβάλλῃ πλήρως τὸν προσωπικόν

της χαρακτήρα. Ἀλλὰ παρόμοιαι ἀντιφάσεις δὲν λείπουν ἀπὸ κανένα τύπον ἀπ' ὅσους ἀναφέρω ἐδῶ - εἶναι συνυφασμένα μὲ αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῆς Ζωῆς.

Ἐπειτα συνήθως τὸ ἰδεῶδες αὐτὸ τοῦ κοινωνικοῦ εὐδαιμονισμοῦ, νοεῖται ὡς χρησιμοκρατικὴ ἐπιδιώξις τῆς προχείρου μᾶλλον, τῆς ὑλικῆς εὐδαιμονίας - ὅπως ἤμποροῦν νὰ τὴν ἀντιληφθοῦν, νὰ τὴν ἐγγίσουν θὰ ἔλεγα, οἱ πολλοί· καὶ τῶν πολλῶν ἡ εὐτυχία εἶναι, εἶδαμεν, τὸ κριτήριον.

Κατὰ ταῦτα, τὸ ἰδεῶδες τῆς Εὐδαιμονίας εὐρίσκεται εἰς τὴν ἀδιατάρακτον, ἐν πνεύματι δικαιοσύνης, ἀλληλεγγύης καὶ εἰρήνης, νόμιμον ἀπόλαυσιν τῶν ἀγαθῶν τῆς Ζωῆς. Εἶναι κατὰ βάθος τὸ ἰδεῶδες ὄχι τῆς Εὐδαιμονίας, ἀλλὰ τῆς εὐμάρειας, τὸ ὅποιον καὶ τὴν ἀρετὴν ἀκόμη δέχεται διὰ λόγους σκοπιμότητος μᾶλλον, ὡς ἐγγύησιν τρόπον τινὰ τῆς κοινωνικῆς εἰρήνης, ὄχι διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀνύψωσιν - καὶ ἀνύψωσις σημαίνει ὄχι εὐμάρειαν, ἀλλὰ προσπαθείας καὶ μάχας - τὴν ὁποῖαν δημιουργεῖ.

4. Ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀντίληψις τῆς ζωῆς

Εἰς αὐτὴν τὴν ἀνύψωσιν ἀναγνωρίζει κεντρικὴν θέσιν ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἀντίληψις τῆς Ζωῆς, ἡ ἀντίληψις τῆς προσωπικῆς τελειοποιήσεως. Ἀναχωρεῖ

ἀπὸ τὰς θεμελιώδεις ἐκείνας ιδιότητας, ποὺ διακρίνουν τὸν ἄνθρωπον ὡς ὃν λογικόν, ὡς πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν προσωπικότητα, ἀπὸ τ' ἄλλα τὰ ζῶα· εἰς αὐτῶν τὴν ἀρτιωτέραν καὶ ἀμικεστέραν ἀνάπτυξιν βλέπει τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς. Ὅχ' ἡ Εὐτυχία, ἀλλ' ἡ τελεία ἀνθρωπίνη προσωπικότης, ὁ Ἄνθρωπος ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ κατ' ἐξοχὴν,⁷ αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδανικόν της.

Καὶ τὸ ἰδανικὸν αὐτὸ δὲν τὸ ἀντλεῖ ἔξωθεν. Μέσα εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μᾶς τὸν παρουσιάζ' ἡ ἐπίγειος Ζωή, - ὄχ' εἰς οἰανδήποτε ἐξώκοσμον ὑπαρξιν ἢ εἰς ἐσχατολογικὴν ἀποκάλυψιν, - ἀνευρίσκει καὶ τὰ σπέρματα καὶ τὰς δυνατότητας καὶ τὴν πραγματικότητ' αὐτοῦ τοῦ ἰδανικοῦ. Μέσα εἰς τὸ ἐφήμερον καὶ φθαρτὸν τῆς ἐπιγείου Ζωῆς καὶ τῆς θνητῆς μας φύσεως ἀνακαλύπτει τὸ ἀθάνατον καὶ αἰώνιον καὶ ἀπόλυτον, τὸ ὅποιον θὰ ἀνυψώσῃ εἰς κανόνα καὶ κριτήριον τῆς ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους οἰκοδομεῖ τὸν Ἄνθρωπον. Κατὰ τοῦτο διαφέρει ριζικῶς ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν ἀντίληψιν, ἡ ὁποία ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἀμαρτωλότητα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

✱

Τὸ περιεχόμενον βέβαια τῆς ἐννοίας Ἄνθρωπος εἶναι διαφορετικὸν κατὰ τοὺς ἑκάστοτ' ἐκπροσώπους

7. Ὡς χαρίεν ἄνθρωπος, ὅταν ἄνθρωπος ἦ, λέγει ὁ ἀρχαῖος ποιητής.

τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς καὶ κατὰ τὰς ἐποχάς· ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ποῖαι ιδιότητες ἐξαίροντ' ἐκάστοτε ὡς χαρακτηριστικώτεραι. Δυνάμεθα ὁμῶς νὰ διακρίνωμεν τρεῖς μεγάλας κατηγορίας:

α'. Ἐκείνην ποὺ βλέπει τὸ χαρακτηριστικώτερον στοιχεῖον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εἰς τὰς ΔΙΑΝΟΗΤΙΚΑΣ ιδιότητες αὐτῆς. Ἰδεῶδες κατ' αὐτὴν πρέπει νὰ εἶν' ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἡ πρόοδος τοῦ νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πλουτισμὸς τῶν γνώσεών του, ἡ ἀνεύρεσις τῆς ἀληθείας, ἡ ἀπομάκρυνσις τῆς πλάνης καὶ τοῦ ψεύδους, ἡ ἐποικοδόμησις τῆς ὑποκειμενικῆς εὐτυχίας ἐπὶ θεμελίων λογικῶς στερεῶν, ἡ διὰ τοῦ νοῦ κυριαρχία ἐπὶ τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ ἐπὶ τῶν ὁρμῶν καὶ τῶν παθῶν τῆς ψυχῆς κ.λπ. Ὅσον περισσότερον προάγει τὸ ἄτομον τὰ διανοητικὰ προτερήματά του, τόσον πλησιάζει περισσότερον πρὸς τὸ ἰδεῶδες. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι τόσον ἀνώτερος, ὅσον πολυμαθέστερος, σοφώτερος, εὐφυέστερος, κριτικώτερος εἶναι, ὅσον ἀκριβέστερα καὶ ἀλαθητότερα λειτουργεῖ ὁ μηχανισμὸς τῆς σκέψεώς του. Εἶναι τοῦτο τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐποχῆς τοῦ Διαφωτισμοῦ τοῦ 18ου, τοῦ θετικισμοῦ καὶ ἐπιστημονισμοῦ τοῦ 19ου αἰῶνος.

β'. Ἐκείνην ποὺ θεωρεῖ ὡς κατ' ἐξοχὴν καὶ χαρακτηριστικῶς ἀνθρωπίνας τὰς ΗΘΙΚΑΣ

ιδιότητος. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι κυρίως καὶ κατὰ πρῶτον λόγον ζῷον ἠθικὸν – τὸ μόνον ζῷον, τὸ ὁποῖον, διὰ νὰ μεταχειρισθῇ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Πρωταγόρου, γνωρίζει τὴν Αἰδῶ καὶ τὴν Δίκην. Αἱ ἠθικαὶ δὲ ἀξίαι δὲν ἔρχοντ' ἔξωθεν ὡς ἐντολαὶ ξέναι πρὸς τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ τούναντίον, ἀποτελοῦν αὐτὸ τοῦτο τὸ βάθος καὶ τὸ νόημα τῆς φύσεώς του. Μέσα του ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸν ἠθικὸν νόμον. Ἐπισκοτιζεται ἴσως πολλάκις ἢ καὶ σιωπᾷ· ἀλλὰ προβάλλει πάλιν κάθε καὶ τόσον, ἀσύντριπτος καὶ πανεύμορφος, ὡς ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως, ὡς ἡ κατηγορικὴ προσταγὴ τοῦ καθήκοντος. Ὁ ἄνθρωπος χάνει τὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια του, ὅτι καταδικάζ' εἰς ἐξευτελισμὸν ὅ,τι ὠραιότερον ἔχει, χωρὶς ν' ἀπεμπολῇ τὴν ἐλευθέραν του προσωπικότητα. Διότι ἐλεύθερος εἶν' ὁ ἄνθρωπος ὅχι ὡς φυσικὴ ὑπαρξις, οὔτε ἀκόμη ὡς ὄν λογικόν, – δεσμευμένος εἶναι τότε εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως καὶ εἰς τοὺς κανόνας τῆς νοήσεως, – ἀλλ' ὡς ἠθικὴ προσωπικότης. Καὶ ἀναλόγως τοῦ ἂν ἡ ἠθικὴ του προσωπικότης ἐνισχύεται, πλουτίζεται, – καθαίρεται δι' αὐτῆς, ἀξιολογεῖται καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἡ ἐνέργεια. Ἡ καντιανὴ ἀντίληψις τοῦ πρακτικοῦ λόγου εἶν' ἡ καθαρωτέρα μορφή τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ ἀνθρωπισμοῦ.

γ'. Ὁ ΑΙΣΘΗΤΙΚΟΣ ἀνθρωπισμὸς καταδικάζει κάθε μονομέρειαν. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν διάκρισιν ψυχικῶν καὶ σωματικῶν ιδιοτήτων πρῶτα-πρῶτα: Ὁ ἄνθρωπος εἶναι σύνθεσις ψυχῆς καὶ σώματος, καὶ σύνθεσις ἀδιαίρετος καὶ ἀδιάσπαστος ἐφ' ὅσον ζῇ. Ζωὴ ἄλλωστε εἶν' αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ σύνθεσις. Ἐπομένως καὶ ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ ἔχη κατὰ τρόπον ἄρτιον καὶ ἰσορροπον ἀνεπτυγμένας καὶ τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς τὰς ιδιότητες, ὄχι μόνον τὴν ἀρετὴν ἀλλὰ καὶ τὴν υἰεῖαν, ὄχι μόνον τὴν κρίσιν ἀλλὰ καὶ τὴν ὠραιότητα, ὄχι μόνον τὴν καθαρότητα ἀλλὰ καὶ τὴν καθαριότητα. Ἀνεπτυγμένας συμμετρῶς καὶ δικαίως. Ὅχι λοιπὸν πόλεμος, ἀλλ' ἁρμονία τῆς ψυχῆς πρὸς τὸ σῶμα, ἀποτελεῖ τὸ θεμελιῶδες γνῶρισμα τοῦ Ἀνθρώπου.

Ἡ ἰδία ἁρμονία βασιλεύει εἰς τὴν τελείαν προσωπικότητα καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων ψυχικῶν ιδιοτήτων. Ὁ Ἀνθρωπος θὰ ἔχη βέβαια καὶ πλοῦτον γνώσεων καὶ νοῦν κριτικὸν - ἀλλὰ θὰ τὰ ἔχη ὅλ' αὐτὰ ὄχ' ὑπερτροφικά, οὔτε εἰς βάρος ἄλλων ιδιοτήτων. Καὶ ἡ φαντασία π.χ. ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὸ ὠραῖον, τὸ ὠραῖον ψεῦδος πολλάκις, καὶ τὸ συναίσθημα ποὺ χρωματίζει τὴν ἀλήθειαν μὲ τοὺς πόθους καὶ θερμαίνει τὴν πραγματικότητα μὲ τῆς καρδιάς τὰ ὀρμήματα, εἶναι ἰσάξια, ἂν ὄχι ἀνώτερα, χαρίσματα τῆς τελείας προσωπικότη-

τος. Οὔτε πάλιν ὑπερτροφικὴ ἀνάπτυξις τοῦ ἠθικοῦ καὶ συναισθηματικοῦ στοιχείου εἰς βάρος τοῦ αἰσθητικοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ. Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶν' ἓνας κόσμος, μὲ τὴν πρωταρχικὴν σημασίαν τῆς λέξεως (ἐκ τοῦ κοσμοῦ), ἐν ἁρμονικὸν δηλαδὴ καλλιτέχνημα, ποὺ διέπεται ἀπὸ τοὺς ἐσωτερικοὺς νόμους τῆς τάξεως, τῆς συμμετρίας, τῆς ἰσορροπήσεως τῶν ἀντιτιθεμένων καὶ διαφερομένων τάσεως τῆς ψυχῆς. Καὶ ὁ ἄνθρωπος, ποὺ θέλει νὰ γίνῃ Ἀνθρωπος, πρέπει νὰ γίνῃ καλλιτέχνης τοῦ ἑαυτοῦ του, νὰ προσπαθῇ νὰ ἐπεξεργασθῇ τὸν ἑαυτὸν του, τὸν σωματικὸν καὶ τὸν ψυχικὸν καὶ τὸν πνευματικόν, εἰς ἓν ἄρτιον, ἀρτίως ἀρχιτεκτονημένον, ἁρμονικὸν καὶ ἀποτετελεσμένον καλλιτέχνημα. Ἔτσι καὶ μόνον θὰ κἀνῃ τὸ ἐγὼ του πλούσιον, ὠραῖον καὶ βαθύ.

5. Ἡ ἀντίληψις τοῦ ἀντικειμενικοῦ ἔργου

Κατ' αὐτὴν ἡ ἀξία τῆς ἀτομικῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς ὁμαδικῆς ζωῆς κρίνεται ὄχι κατὰ κριτήρια ἔξω αὐτῆς κείμενα (θηρησκευτικὴ ἀντίληψις), οὔτε καὶ ἀναλόγως τῆς διαμορφώσεως αὐτῆς καθ' ὃ ζωῆς (εὐδαιμονιστικὴ ἢ ἀνθρωπιστικὴ), ἀλλ' ἀναλόγως τῆς ἀποδόσεώς της, ἀναλόγως δηλαδὴ τῆς ἀξίας ἐκείνου ποὺ ἀπομένει ὕστερ' ἀπὸ τὸ πέρασμα τῆς ζωῆς αὐτῆς. Τὰ ἔργα, τὰ ἐπιτεύγματα (ἐπιτεύγματα ἐγωιστικὰ ἢ κοινωνικά,

οικονομικά ή επιτεύγματα πνευματικής ή πολιτικής δράσεως), αυτά είναι τὸ κύριον, τὸ παραμόνιμον, τὸ ἀθάνατον, μέσα εἰς τὴν θνητὴν ὑπαρξιν τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ Ζωὴ κατὰ ταῦτα ὑποβιβάζεται ὑπὸ μίαν ἔποψιν⁸ εἰς ἓνα μέσον πρὸς πραγματοποίησιν ἔργων καὶ σκοπῶν· αὐτά, ὅχ' ἡ Ζωή, εἰν' οἱ ἀντικειμενικοὶ φορεῖς τῶν ἀξιῶν. Καὶ ὁ βαθμὸς καθ' ὃν ἐπιτυγχάνοντ' οἱ σκοποὶ αὐτοί, ὅχι ὁ ἐσωτερικὸς πλοῦτος ἢ ἡ εὐδαιμονία τῶν φορέων τῆς Ζωῆς, ἀξιολογεῖ τὴν ζωὴν τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν. Χάριν αὐτῶν ἐπιβάλλονται καὶ ἀγῶνες σκληροὶ καὶ θυσίαι, ἀκόμη καὶ θυσίαι ἠθικαὶ (συμβιβασμοὶ καὶ ὑποχωρήσεις καὶ πανουργεύματα), ἀρκεῖ τὸ ἔργον ποὺ θὰ ἐπιτευχθῇ νὰ τὰς δικαιώνη.

Ποῖος ἄνθρωπος σήμερα θρηνεῖ τὰς χιλιάδας τῶν σκοτωμένων τοῦ τρωικοῦ πολέμου, ὅταν σκέπτεται ὅτι χωρὶς αὐτοὺς δὲν θὰ εἶχεν ἡ ἀνθρωπότης τὴν *Ιλιάδα*; Ποῖος θαυμαστής τοῦ Παρθενῶνος ἐνθυμεῖται τί στερήσεις, τί ἰδρώτας, τί στεναγμούς, τί αἷμα ἐστοίχισεν εἰς τὰς ἑκατοντάδας τῶν δούλων ποὺ εἰργάζοντο ἐκεῖ; μὲ πόσας καταπιέσεις καὶ ἐκμεταλλεύσεις τῶν ὑπηκόων τῶν συνεκέντρωσαν

8. Ὑπὸ μίαν ἔποψιν λέγω, διότι καὶ ἡ ἀξία τῶν ἔργων κρίνεται ἀναλόγως πάντοτε πρὸς τὴν σημασίαν ποὺ ἔχουν ἢ θὰ ἔχουν διὰ τὴν Ζωὴν εἰς τὴν γενικότητά της λαμβανομένην.

οἱ Ἀθηναῖοι τὰ χρήματα, ποὺ ἐχρειάσθηκε διὰ νὰ κτισθῇ; Τὸν Παρθενῶνα μόνον σκέπτεσαι καὶ χαίρεσαι, ὑπερηφανεύεσαι ὡς ἄνθρωπος, ὅτι ἀνθρώπινος νοῦς ἔφερεν εἰς πέρας παρόμοιον ἀριστοτέχνημα, καὶ ἀναγνωρίζεις ὅτ' ἡ ζωὴ τοῦ λαοῦ ποὺ τὸν ἐδημιούργησε, ποὺ ἐχρησιμοποίησε τὰ προϊόντα τῆς οἰκονομικῆς ἐκμεταλλεύσεως εἰς Παρθενῶνας (καὶ ὅχι π.χ. εἰς χαμάμια καὶ πιλάφια) ὑπῆρξε ζωὴ συμφωνοτέρα πρὸς τὸ ἰδεῶδες, παρὰ ἂν ἀπέφευγαν καθ' ἐκμετάλλευσιν, παρέλειπαν ὅμως νὰ προσφέρουν καὶ τόσον ἀξιόλογα διηγήματα.

Αὐτὴν τὴν στάσιν τηρεῖς καὶ ἀπέναντι τῶν παντοίων ἀνομημάτων, μὲ τὰ ὅποια συνώδευαν τὴν καλλιτεχνικὴν καὶ φιλοσοφικὴν τῶν δρᾶσιν οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἀναγεννήσεως π.χ. Μ' αὐτὸ τὸ πνεῦμα κρίνεις καὶ τὰ ἠθικὰ παραστρατήματα, ποὺ ἔδωσαν ἀφορμὴν εἰς μεγάλους καλλιτέχνας, τὸν Goethe π.χ., νὰ πλουτίσουν τὴν ἀνθρωπότητα μὲ ἀθάνατ' ἀριστουργήματα. Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ ὡς πρὸς τὴν κρίσιν μας περὶ πολιτικῶν προσώπων καὶ περὶ οἰκονομικῶν μεγαλοφυῶν. Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἀξιολογεῖται καὶ ἡ ζωὴ τῶν καὶ ἡ προσωπικότης τῶν καὶ ἡ ὑπόλοιπος δρᾶσις τῶν. Καὶ ἡ δημιουργία τοιούτων ἐπιτευγμάτων εἶναι τὸ Νόημα τῆς Ζωῆς, ὅχι τόσον τὸ νὰ ζήσῃ κανεὶς εὐτυχισμένος ἢ ἠθικὸς ἀγνὸς ἢ ὡς ἀρμονικὴ προσωπικότης.

6. Η ήρωϊκή αντίληψις τῆς ζωῆς

Ἡ ήρωϊκή αντίληψις τῆς Ζωῆς ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν ἀρχήν, ὅτ' ἡ Ζωὴ εἶν' ἕνας διαρκῆς ἀγών, μία ἀδιάκοπος, χωρὶς τέρμα καὶ χωρὶς σταμάτημα, μάχη ἐναντίον τῆς φύσεως ἐναντίον τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, ἐναντίον τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἐπομένως καὶ ὁ ἄνθρωπος, κάθε γενεᾶς ὁ ἄνθρωπος, ἀποτελεῖ μίαν συνεχῆ με-
τάβασιν πρὸς κάτι ἄλλο, πρὸς κάτι ἀνώτερον. Ὅχι πρὸς ἕνα διαφορρετικὸν εἶδος ὀργανικοῦ ὄντος (τὸν ὑπεράνθρωπον π.χ. τοῦ Nietzsche), ἀλλὰ πρὸς τὸ νὰ γίνῃ φορεὺς μιᾶς ἀνωτέρας, δηλαδὴ ἐντονωτέρας καὶ πλουσιωτέρας μορφῆς τῆς Ζωῆς. Ἔτσι κάθε ἄνθρωπος ἀξιόλογος εἶν' ἕνας πρόδρομος, ποὺ ἀντλεῖ τὸ νόημα τῆς υπάρξεώς του ὅχι ἀπὸ τὸ παρελθὸν οὔτ' ἀπὸ τὸ παρόν, ἀλλ' ἀπὸ τὸ μέλλον καὶ μόνον. Τὸ παρελθὸν ὡς παρελθὸν τὸ ἀγνοεῖ, πρὸς τὸ παρόν εὐρίσκεται εἰς πόλεμον συνεχῆ. Ὅχι μόνον πρὸς ἐκεῖνο τὸ παρόν, τὸ ὁποῖον δὲν εἶν' εἰς τὴν οὐσίαν του παρὰ ἐπιβίωσις τοῦ παρελθόντος, ἢ μᾶλλον διατήρησις τοῦ σώματος αὐτοῦ ὀφειλομέν' εἰς τὴν δειλίαν ἢ τὴν νωθρότητα τῶν συγχρόνων ἀνθρώπων· ὁ ήρωϊκὸς ἄνθρωπος μάχεται καὶ πρὸς τὸ γνήσιον παρόν, τὸ παρόν ποὺ ζῇ γύρω του καὶ ζῇ μέσα του.

Καὶ ἐδῶ ἀκριβῶς κεῖται ἡ τραγικότης τοῦ ήρωϊκοῦ ἀνθρώπου. Ριζωμένος εἶναι βαθύτατα εἰς τὸ παρελθόν, τοῦ ὁποῖου εἶναι τὸ ἐκλεκτότερον κάρπι-

σμα· μέσα του συμπυκνώνει εἰς μοναδικὸν βαθμὸν ἐντάσεως τὸ παρόν – καὶ ὅμως ἀρνεῖται τὸ παρόν καὶ τὸ μάχετ' ἐν ὀνόματι τοῦ μέλλοντος, τὸ ὁποῖον ζῇ ὁ ἴδιος προληπτικῶς μόνον ὡς πραγματικότητα μέσα του. Καὶ τὸ μάχεται μὲ τὰ ὅπλα καὶ τὴν ρώμην τῆς ψυχῆς του, ποὺ εἶναι τοῦ παρόντος ὅπλα καὶ ρώμη, τὸ ὁποῖον κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον χρησιμοποιεῖ ταυτοχρόνως καὶ καταπολεμεῖ. Ἔτσι τοποθετεῖ ὁ ἴδιος τὸν ἑαυτὸν του, ἐκλέγων οὕτως εἰπεῖν τὸ ἐπικινδυνότερον σημεῖον, μέσα εἰς τὴν ὁρμὴν καὶ τὴν ὀργὴν παντοδαπῶν συγκρούσεων. Συγκρούσεων πρὸς τοὺς συγχρόνους του, οἱ ὁποῖοι τὸν μισοῦν, διότι μισοῦν τὸ μέλλον εἰς τὸ πρόσωπόν του. Συγκρούσεων πρὸς τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν του, μιᾶς πάλης μεταξὺ τῆς πραγματικότη-
τός του, ποὺ ἀνήκει εἰς τὸ παρόν, καὶ τῶν δυνατοτή-
των του, ποὺ ἀνήκουν εἰς τὸ μέλλον, ποὺ εἶναι τὸ μέλλον, ποὺ θὰ τὰς πολεμήσῃ καὶ πάλιν ἐν ὀνόματι ἄλλων δυνατοτήτων ἀπὸ τὴν στιγμὴν ποὺ θὰ γίνουν πραγματικότης.

Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ζῇ ταυτοχρόνως ὁ ήρωϊκὸς ἄνθρωπος τὸν μεγαλύτερόν του πόνον καὶ τὴν μεγαλυτέραν του ἐλπίδα. Ζῇ τὴν συντριβὴν καὶ τὸν πόνον του, ἀλλὰ ζῇ μαζὶ καὶ τὴν ήθικὴν ἀναγκαιότητα τοῦ πόνου καὶ τοῦ χαμοῦ του. Κάτι περισσότερο: Ἐρωτεύεται τὴν συντριβὴν του, τὴν χαίρειτ' ἐκ τῶν προτέρων, ἀντλεῖ τὴν ἱλαρωτέραν του ἀκριβῶς παρηγορίαν ἀπὸ τὴν συντριβὴν του.

Αισθάνεται πώς είναι διαλεγμένος από την Μοῖραν ὡς ἀγωνιστῆς καὶ ὡς μάρτυς - περισσότερο ὡς μάρτυς, ἀφοῦ τὴν ἐπιτυχίαν δὲν τὴν μετρεῖ μὲ ἀποτελέσματ' ἄμεσα, μὲ ἀριθμοὺς καὶ μεγέθη, δὲν τὴν μετρεῖ καὶ διόλου. Εἶναι τὸ ἀλεξικέραυνον, ποὺ θὰ συγκεντρώσῃ ἐπάνω του (θὰ προσελκύσῃ μᾶλλον ἐθελουσίως) ὅλας τὰς καταιγίδας καὶ ὅλα τ' ἀστροπελέκια, διὰ νὰ προστατευθοῦν τὰ κατοικητήρια τῶν εἰρηνικῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ θὰ τὸ κἀνῇ ὅχι ἀπὸ πνευμ' ἀλτρονισμού καὶ ἐθελοθυσίας ὑπὲρ τῶν ἄλλων. Εἰς τὴν ἐτοιμότητα τοῦ κινδύνου τὸν σύρει μὲ ἀκαταμάχητον ἔλξιν ἢ αἰσθητικὴν, θὰ ἔλεγα, γοητεία τοῦ κινδύνου, ἢ συναίσθησις ὅτ' εἶναι προνόμιον τῶν ἐκλεκτῶν (ὅχι καθήκον ἢ πρᾶξις φιланθρωπίας) νὰ συντρίβωνται ὑπὲρ τῶν ἄλλων, ὑπὸ τῶν ἄλλων - τὸ πολυτιμότερον προνόμιον! Ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος δὲν εἶναι τὸ ἄνθος, δὲν εἶν' ὁ καρπὸς - αὐτὰ ἀντιπροσωπεύουν τὸ παρὸν καὶ τοῦ παρόντος τὴν ἀνεπιφύλακτον χαράν. Εἶναι ὁ σπόρος ποὺ θὰ ταφῇ καὶ θὰ σαπίσῃ, διὰ ν' ἀναφανῇ τὸ ἄνθισμα καὶ τὸ κάρπισμα. Εἶν' ἐκεῖνος ποὺ θάπτεται διὰ νὰ ἐορτασθῇ ἡ ἀνάστασις, καὶ ἀνάστασις χωρὶς ταφὴν δὲν ὑπάρχει.

*

Ἀλλ' ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος δὲν δείχνεται εἰς τὴν συντριβὴν τοῦ μόνου, ἢ καὶ εἰς τὴν ἐτοιμότητα ἔστω πρὸς συντριβήν. Εἰδεμή, ἡ ἥρωικὴ ἀντίληψις θὰ ἦτον

ιδεώδες θανάτου μόνον, ὅχι μορφῇ ζωῆς - καὶ τί ζωῆς! Ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος, καὶ μόνος αὐτός, ζῇ ἔντονα καὶ πλούσια ὁλόκληρον τὴν Ζωήν. Ἀλλὰ τὸ νὰ ζήσῃ ἔντονα δὲν σημαίνει δι' αὐτὸν ὅ,τι συνήθως νοοῦμεν μὲ τὴν ἔκφρασιν αὐτήν: νὰ δοκιμάζῃ ἄφθονα καὶ δυνατὰ τὰς ἀπολαύσεις καὶ τὰς ἡδονὰς τῆς Ζωῆς.

Δὲν τὰς ἀγνοεῖ βέβαια τὰς ἀπολαύσεις τῆς Ζωῆς ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος· ἀλλὰ τὰς δοκιμάζει τόσον, ὅσον χρειάζεται νὰ τὰς ξεπεράσῃ, τὰς γνωρίζει τόσον, ὥστε νὰ ἐννοῇ, ὅτι κατὰ βάθος παραλύουν μᾶλλον τὴν δύναμιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἂς τοῦ χαρίζουν τὴν ψευδαισθησίαν τῆς ἐντατικότητος καὶ τῆς πλησμονῆς. Ἐπειτα τὰς ἀπολαύσεις ἀναζητεῖ ἐκεῖνος ποὺ ζητεῖ νὰ πάρῃ ἀπὸ τὴν Ζωήν, ὅχι ἐκεῖνος ποὺ ἔχει νὰ τῆς δώσῃ - καὶ σὲ πλουτίζει ὅχι τὸ νὰ παίρνῃς, ἀλλὰ τὸ νὰ δίδῃς.

Ἡ ἔντονος αὐτὴ ζωὴ εἶναι κατ' ἀνάγκην πολυμερής, τόσον πολυμερής, ὥστε νὰ τὴν εὗρισκουν πολυπράγμονα ὅσοι μετροῦν τὸν πλοῦτον τῶν ἐκλεκτῶν φύσεων μὲ τὴν πενίαν τῆς ἰδικῆς των, ὅσους δὲν ἀφήνει ὁ φθόνος ν' ἀναγνωρίσουν εἰς ἓνα σύγχρονόν των τὸν ὄλβον τῶν ἀγαθῶν, ποὺ δὲν ἔχουν ἐκεῖνοι. Ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος χαίρεται πολλὰς μορφὰς ζωῆς συγχρόνως, καὶ τὰς χαίρεται ὅχι ἐξωτερικῶς, σὰν αἰσθητικὸν θέαμα ἢ διὰ νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν περιέργειάν του. Μέσα τοῦ ζῇ ὅλας αὐτὰς τὰς μορφὰς τῆς Ζωῆς, τὰς ἀφομοιώνει μέσα του, καὶ τὰς ἀποδίδει μὲ τὸν προσωπικόν του τρόπον. Ἡ ψυχὴ του ὁμοιάζει μ' ἓνα

ἔδαφος λιπαρὸν καὶ βαθύ, εἰς τὸ ὁποῖον κάθε σπόρος ἄνετα θ' ἀνθοβολήσῃ καὶ θὰ καρπίσῃ. Ἔτσι μεταμορφώνεται, χωρὶς νὰ χάνῃ τὸν ἑαυτὸν του. Ζῇ ταυτοχρόνως μὲ πολλούς, ὅπως ὁ τραγικὸς ποιητὴς ὁ μεγαλοφυΐας, ποὺ ζῇ μέσα εἰς ὅλα του τὰ πρόσωπα, καὶ τὰ περισσότερον ἀντίθετα, ζῇ μέσ' ἀπ' ὅλα του τὰ πρόσωπα, καὶ ὅμως παραμένει ὁ ἴδιος καὶ ὡς ὑπαρξὶς καὶ ὡς διάνοια. Καὶ δὲν ζῇ μόνον πολλὰς μορφὰς Ζωῆς· συγκλονισμοὺς συγκλονίζεται πολλούς, συντριμμοὺς συντρίβεται πολλούς, μυρίους θανάτους ἀποθνήσκει.

Ἀλλ' ἡ πολυμέρεια αὐτὴ δὲν σημαίνει καὶ διάσπασιν, ἀπώλειαν ἔρματος ἀτομικοῦ, διάχυσιν καὶ θόλωμα τοῦ πυρήνος τῆς προσωπικότητος αὐτὸ συμβαίν' εἰς τοὺς πολλούς, ὅταν ποτὲ θελήσουν νὰ εἶναι πολυμερεῖς. Διὰ τὸν ἥρωικὸν ἄνθρωπον ἡ πολυμέρεια δὲν αἶρει τὴν συγκέντρωσιν· τὴν καθιστᾷ ἰσχυροτέραν, τὴν ἀποδεικνύει ἰσχυροτέραν. Δὲν θὰ ἦτον ἥρωικὸς ἄνθρωπος, ἂν δὲν ἦτο μία δυνατὴ προσωπικότης, καὶ δυνατὴ προσωπικότης σημαίνει ἰσχυρὸν κεντρικὸν ἐγώ, ποὺ νὰ συγκρατῇ τὰς ψυχικὰς περιπετείας καὶ τὰ ἐξωτερικὰ περιστατικά, τὰ πετάγματα καὶ τὰ ἐνδιαφέροντα εἰς μίαν σφικτοδεμένην ἐνότητα ὅχι μόνον χρονικῆς διαδοχῆς, ἀλλὰ συνοχῆς λογικῆς, ἀναγκαιότητος ἠθικῆς.

Ἡ πολυμέρεια τοῦ ἥρωικοῦ ἀνθρώπου παρέχει πολλάκις τὴν ἐντύπωσιν ἀντιφατικότητος. Εἶναι τόσο πλουσία ἡ προσωπικότης του, ὥστε τὸ καθένα της

μέρος, ἡ καθεμία της πλευρᾶ, θὰ ἠμποροῦσε ν' ἀποτελῇ (καὶ ἀποτελεῖ διὰ τοὺς πολλούς) ἕναν αὐτόνομον κόσμον, διαφορετικὸν ἀπὸ τὸν κόσμον ποὺ θὰ ἠμποροῦσε ν' ἀποδώσῃ μία ἄλλη πλευρὰ του. Εἶναι λοιπὸν ν' ἀπορῇς πὺς οἱ πολλοὶ τὰς εὐρίσκουν ἀσυμβιβάστους; Ἀλλ' ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος δὲν ὁμοιάζει μὲ τοὺς καλοὺς καὶ φρονίμους ἀμαξάδες, οἱ ὁποῖοι ὁδηγοῦν τὸ ἀμαξάκι των «βραδέως ἀλλ' ἀσφαλῶς» ἀπὸ τοὺς δρόμους τοὺς στρωτοὺς καὶ τοὺς ἡσύχους πρὸς τὸ τέρμα, ποὺ ἄλλοι καθώρισαν. Μὲ τὸν ἡνίοχον ὁμοιάζει, ποὺ κυβερνᾷ τέσσαρα, ὅκτ' ἴσως θυμοειδῆ ἄλογα – καὶ τὸ καθένα των σπεύδει ἀσυγκράτητον πρὸς αὐτοβούλους κατευθύνσεις. Τὰ κυβερνᾷ μὲ δυνατὸ χέρι, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἐξουδετερώνῃ ἐκείνων τὴν ὀρμητικότητα καὶ τὴν ἐπαναστατικότητα. Εἶδεμ', τί θέλητρον θὰ εἶχε δι' αὐτὸν ἡ ἡνιοχεία; Τὸ «βραδέως ἀλλ' ἀσφαλῶς» δὲν τὸ ξέρει· λογαριάζει καὶ τὰς πτώσεις, διότι μόνον ὅπου ὑπάρχουν πτώσεις δίδετ' εὐκαιρία καὶ ἀννψώσεων.

Πράγματι ὁ πόλεμος καὶ ὁ κίνδυνος εἶναι τὸ στοιχεῖον του, ἡ ἀπαραίτητος τροφή του. Ὁ πόλεμος λέγω καὶ ἡ νίκη, ὅχ' ἡ ἐπιτυχία. Ἡ ἐπιτυχία δὲν εἶναι πάντοτε νίκη· εἶναι νίκη ἐξωτερικὴ, ἐξωτερικὸς πλουτισμὸς εἰς ἐπιτεύγματα καὶ κέρδη – νὰ σὰν τὰ ρεκόρ συγχρόνου ἀθλητοῦ, ποὺ μετροῦνται μὲ δευτερόλεπτα καὶ ὑφεκατοστόμετρα. Ἀλλ' ὁ ἥρωικὸς ζητεῖ τὴν νίκην ἐκείνου ποὺ χαίρεται τὸ ὅτι ἐπολέμησε, τὸ ὅτι ἐκινδύνευσε, τὸ ὅτι ἀντέστη, τὴν νίκην ὡς εὐκαιρίαν

μόνον νὰ ζήση ἐντόνους καὶ ἀγωνιώδεις στιγμὰς. Καὶ παρομοία νίκη συνυπάρχει κάλλιστα μὲ τὴν ἀποτυχίαν εἰς τοὺς ἀντικειμενικοὺς σκοποὺς, καθὼς ἡ ἀποτυχία τῶν 300 εἰς τὰς Θερμοπύλας...

Ἄλλωστε γενικῶς ἡ ἐπιτυχία εἶναι διὰ τὸν ἥρωικὸν ἄνθρωπον μία λέξις, μία πραγματικότης ἴσως - ὄχι ἀξία. Δὲν τὴν ξέρει, οὔτε τὸν ξέρει ἐκείνη. Ἄν ἐπίστευεν ὀλιγώτερον εἰς τὸν ἑαυτὸν του, θὰ ἦτο δι' αὐτὸ ἀπογοητευμένος. Ἄν ἐπίστευεν ὀλιγώτερον εἰς τῆς Μοίρας τὴν σοφίαν, θὰ ἦτον ἀπαισιόδοξος. Ἀλλ' ἐπιτυχία σημαίνει πραγματοποίησις σκοποῦ, ποὺ εὕρισκετ' ἔξω μας, καὶ ἐκεῖνος ἔχει μέσα του τὸν σκοπὸν καὶ τὸ νόημα τῆς ὑπάρξεώς του. Ἀπέναντι αὐτοῦ τίποτε δὲν μειρεῖ, οὔτ' ἡ ζωὴ του οὔτ' ἡ εὐτυχία του. Καὶ τί μεγαλύτερον θὰ ἠμποροῦσεν ἡ ἐπιτυχία νὰ τοῦ προσφέρει;

Ἐπειτα ἡ ἐπιτυχία σημαίνει φρόνησιν, καὶ ἡ φρόνησις εἶναι προσαρμογὴ τῆς ψυχῆς πρὸς τὰ πράγματα, καταβίβασμός δηλαδὴ καὶ ὀλιγόρκειά της, διὰ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν καθημερινότητα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Ἐνῶ ἡ σοφία καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἥρωικοῦ εἶναι ν' ἀναβιβάσῃ τὰ πράγματα πρὸς τὴν ψυχὴν του, νὰ τὰ γεμίσῃ μὲ νόημα τόσον, ὥστε νὰ γίνουν ἀντάξιά του. Δι' αὐτὸ παρέχει τὴν ἐντύπωσιν ἄφρονος, καὶ εἶναι ἄφρων. Ἐχει τὴν ἀφροσύνην τοῦ παιδιοῦ, ποὺ στερεῖται τὴν πολυύμνητον αὐτὴν πείραν τῆς πραγματικότητος, ἡ ὁποία εἶναι κατὰ βάθος ὄκνος καὶ ὀλιγοπιστία. Ἐνῶ τὸ παιδὶ εἶναι παιδί, ἀκριβῶς

διότι πιστεύει, διότ' ἠμπορεῖ ἀκόμη νὰ πιστεύῃ, ἀνεπιφύλακτα. Ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος εἶν' ὁ αἰωνίως νέος - τί νὰ τὴν κάνῃ τὴν φρόνησιν; Εἶναι διὰ τοὺς πεζοὺς καὶ τοὺς νοικοκυραίους, ποὺ βαδίζουν ἥσυχα καὶ ὁμαλὰ τὸν δρόμον τῆς ζωῆς των. Ἐκεῖνος ὁμῶς δὲν βαδίζει χορεύει.

Αὐτὸς εἶν' ὁ λόγος ποὺ θεωρεῖται καὶ εἶναι ἄνθρωπος ἀβοήθητος εἰς τὴν συνήθη πρακτικὴν ζωὴν. Καὶ ἓνας ἄλλος λόγος δὲν ἔχει τὴν φρόνησιν νὰ δυσπιστῇ πρὸς τοὺς γύρω του. Νὰ δυσπιστῇ πρὸς τί; Διὰ ν' ἀποφύγῃ κινδύνους. Μὰ αὐτοὺς εἶναι ἀκριβῶς, ποὺ ἀναζητεῖ ἡ ψυχὴ του. Τοὺς ἀναλαμβάνει ὄχι ἀπὸ ἐπαγγελματικὴν συνήθειαν ἢ ἀπὸ βιοποριστικὸν καταναγκασμὸν - οἱ ἀκροβάται καὶ οἱ θηριοδασαταὶ θὰ ἦσαν τότε οἱ ἡρωϊκώτεροι τῶν ἀνθρώπων - ἀλλ' ὡς ἐσωτερικὴν προσταγὴν τῆς μοίρας του, ὡς τὸ ἱερώτερον δικαίωμα ποὺ τοῦ δημιουργεῖ ἡ ὑπεροχὴ του. Οἱ πολλοὶ καμαρώνουν δι' ὅσους κινδύνους ἀπέφυγαν, ὄχι δι' ὅσους ὑπεβλήθησαν· περιγράφουν τὰς ἐπιτυχίας ποὺ ἐπραγματοποίησαν, καὶ ὑπερηφανεύονται διὰ τὴν ἐξυπνάδα των. Ἀλλὰ διὰ τὸν ἥρωικὸν ἄνθρωπον, τὸ εἶδαμεν: ἡ ἐπιτυχία δὲν ἀποτελεῖ οὔτε κριτήριον οὔτε ἰδεῶδες ἰδεῶδες του καὶ κριτήριον: νὰ ζήσῃ δυνατὸς καὶ ὠραῖος. Καὶ εἶναι γενναιότερον καὶ ὠραιότερον ν' ἀδικηθῇ παρὰ ν' ἀδικήσῃ, νὰ ἐξαπατηθῇ παρὰ νὰ ἐξαπατήσῃ.

Ἄλλωστε πρὸς τί νὰ ἐξαπατήσῃ; Ἐξαπατοῦν οἱ ἐτεροκεντρικοί, αὐτοὶ ποὺ ἀσχολοῦνται διαρκῶς μὲ τοὺς ἄλλους, διὰ νὰ τοὺς ἀντιγράφουν ἢ νὰ τοὺς φθονοῦν, ἢ καὶ τὰ δύο μαζί. Ἀπασχολοῦνται κατ' ἀνάγκην, ἀφοῦ δὲν εἶναι τόσον πλούσιον τὸ ἐγὼ των, ὥστε νὰ τοὺς ἀπασχολῇ ἐκεῖνο ἔντονα καὶ ἱκανοποιητικά. Ὁ ἥρωικὸς ὅμως ἀποτελεῖ ὁ ἴδιος κέντρον τοῦ ἑαυτοῦ του, ἐλεύθερος εἰς τὴν ἀπομόνωσίν του, ἀριστοκρατικὸς μὲ τὴν ἀπόστασιν εἰς τὴν ὁποίαν κρατεῖ τοὺς ἄλλους, ἀπτόητος μὲ τὸ θάρρος τῆς προσωπικῆς του γνώμης καὶ τῆς προσωπικῆς του εὐθύνης, ὑπερήφανος μέσα εἰς τὸ ἄβατον τέμενος τῆς μοναξιάς του. Δι' αὐτὸ δὲν καταδέχεται νὰ φθονῇ, μήτε νὰ παραβγαίνει μὲ τοὺς ἄλλους· δὲν χρειάζεται νὰ βεβαιώνῃ εἰς τὸν ἑαυτὸν του μ' αὐτὸ τὸ μέσον, μὲ τὴν ἐξωτερικὴν ἀναγνώρισίν του δηλαδή, τὴν ὑπεροχὴν του.

Ἄν φαίνεται κάποτε νὰ προχωρῇ ἀπὸ τὴν ἀπομόνωσίν του πρὸς τοὺς ἄλλους, τὸ κάνει ἀπὸ πλησμονὴν ἐσωτερικὴν, ἀπὸ ἐντροπὴν νὰ κρατῇ μόνος του τὸν πλοῦτον ποὺ ἀναβλύζει μέσα του, ἀπὸ τὴν σκληράν, αὐτοβασανιστικὴν ἐπιθυμίαν νὰ ξεφύγῃ ἀπὸ τὸν ὑποκειμενισμόν του, τὸν μόνον κίνδυνον ποὺ φοβεῖται σοβαρά, νὰ προχωρήσῃ ἀπὸ τὸ ἐγὼ του πρὸς τὴν μοῖραν του. Καὶ εἶν' ἡ μοῖρα κάθε ἀνθρώπου κάτι ποὺ ὑπάρχει καὶ δεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ ἐγὼ του καὶ ὕστερ' ἀπ' αὐτό· εἶν' ἡ μοῖρα μας ποὺ διαπλάσσει τὸ ἐγὼ μας, ὅχι τὰνάπαλιν. Ἐτσι ὁ ἥρωες εἶναι πάντα

μοναχικὸς - εἰδεμὴ, δὲν θὰ ἦτον ἥρωες - ἀλλὰ ποτὲ ὑποκειμενικός.

Πουθενὰ δὲν φαίνεται περισσότερον ἢ ὑπερηφάνεια τοῦ ἥρωικοῦ ἀνθρώπου, παρὰ εἰς τὸν τρόπον ποὺ διεξάγει τοὺς λεγομένους ἀγῶνας ἰδεῶν. Δὲν ἀποβλέπει ποτὲ εἰς τὸ νὰ νικήσῃ. Τί θὰ εἰπῇ νὰ νικήσῃ; Νὰ δεχθοῦν τὰς ἀπόψεις του; Συμφορά! Ὁ ἴδιος ξέρει τί τοῦ ἐστοίχισεν ὡς ποὺ νὰ καταλήξῃ εἰς αὐτάς, τί τόλμη ἐχρειάσθη, - *sapere aude*, λέγει ὁ ἀρχαῖος ποιητής, - τί ἐσωτερικὴν ὠρίμανσιν προϋποθέτει. Ἐτσι ἀνησυχεῖ μᾶλλον παρὰ ποθεῖ ἐκεῖνον, ποὺ θὰ τὰς δεχθῇ κατ' ἐπιταγὴν ἢ ὡς προϊὸν μιᾶς συντόμου συζητήσεως.

Διὰ ν' ἀποκτήσῃ μήπως ὁ παδοῦς; Εἶν' ἀληθές, ὅτι πολλοὶ αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκην νὰ κάνουν προπαγάνδαν διὰ τὰς ιδέας των, σὰν νὰ φοβοῦνται, ὅτι δὲν θὰ εἶναι ὀρθαί, ἂν δὲν τὰς ἀνεγνώριζαν καὶ ἄλλοι, κατὰ τὸ δυνατὸν πολυαριθμότεροι. Ἀλλ' ἐκεῖνος γνωρίζει, ὅτι σημασίαν δὲν ἔχει τὸ περιεχόμενον τῶν ἰδεῶν ἐνὸς ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ ψυχικὴ δύναμις μὲ τὴν ὁποίαν τὰς κατέκτησε καὶ τὰς κατέχει, ὅχι τὸ τί πιστεύεις ἀλλὰ τὸ πῶς πιστεύεις ὅ,τι πιστεύεις. Ὅτι τὰς θεμελιώδεις, τὰς ζωτικὰς πεποιθήσεις σου ρυθμίζει κατὰ βάθος ἡ μοῖρα σου, ὅχι τὰνάπαλιν. Καὶ ἡ μοῖρα σου εἶναι κάτι ἀπολύτως προσωπικόν· δὲν ἡμπορεῖς μήτε νὰ τὸ δανεισθῇς, μήτε νὰ τὸ δανείσῃς. Ἐπειτα, τί σημαίνει διὰ τὸν ἥρωικὸν ἄνθρωπον ὁ ἀριθμός; Ἐκεῖνος θέλει,

καὶ ὡς πνευματικὸς ἄνθρωπος ἀκόμη, νὰ ἐργάζεται, ὄχι νὰ συνεργάζεται – εἶναι ἀνδρικότερον...

Ἔτσι, καὶ ὅταν ὑπερασπίζῃ τὰς ἀπόψεις του, δὲν τὸ κάνει διὰ νὰ τὰς ἐπιβάλῃ· ἀλλὰ διὰ νὰ μείνῃ ὅποιος εἶναι. Καὶ ἀκριβῶς τὸ νὰ εἶναι ὅποιος εἶναι, ἀποτελεῖ εἰς τὰ μάτια τῶν ἄλλων πολλάκις αὐτὸ καὶ μόνον πολεμικήν. Ἡ ὑπαρξὶς του καὶ μόνῃ ἐξεγείρει τὸ μῖσος· ἀρκεῖ νὰ περιγράψῃ ἀπλῶς πῶς εἶναι, καὶ προκαλεῖ ἀντιπάθειαν – τόσον μεγάλον μέρος ἀπὸ τὸ μέλλον ἀντιπροσωπεύει! Διότι τὸ μέλλον εἶναι σκοτεινόν, καὶ εἶν' ὀλίγοι ποὺ δὲν φοβοῦνται τὸ σκοτάδι· οἱ πολλοὶ τὸ φοβοῦνται, καὶ ὁ φόβος των παίρνει πολλάκις τὴν μορφὴν ἀντιπαθείας.

Καὶ ὅμως σπεῖρει ἄφθονα τὰ γεννήματα τοῦ νοῦ του. Τὰ σπεῖρει, διότι δὲν ἤμπορεῖ νὰ κάνῃ διαφορετικά· ὅπως τὸ δένδρον ποὺ τινάζει τοὺς καρπούς του σὰν ὠριμάσουν, εἴτ' εὐρίσκοντ' ἀποκατῶ εἴτε ὄχι αὐτοὶ ποὺ θὰ τοὺς εἶναι χρήσιμοι. Ἔτσι καὶ ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος διδάσκει, παρασυρόμενος ἀπὸ τὴν πίστιν του, ὁμιλεῖ περὶ αὐτῆς ὑποκύπτων εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ὁρμὴν ν' ἀνακοινώσῃ – ὄχι ν' ἀνακοινώσῃ· νὰ τραγοῦδήσῃ μᾶλλον, τὴν χαρὰν του καὶ τοὺς θησαυρούς του – νὰ ἔτσι, ὅπως ὁ ἐρωτευμένος ποὺ θὰ ἤθελεν εἰς ὅλον τὸν κόσμον νὰ φωνάξῃ τὴν ἀγάπην του, καὶ διαβεβαιώνει κάθε φορὰν τὸ ἀγαπημένον του πρόσωπον πόσον τ' ἀγαπᾷ, ὄχι διὰ νὰ τὸ πείσῃ, οὔτε διότι φαντάζεται πῶς ἀμφιβάλλει, ἀλλὰ μόνον διότι εὐχαριστεῖται ὁ ἴδιος κάθε φορὰν νὰ τ' ἀκούῃ. Ἔτσι καὶ ὁ ἥρωικὸς

ἄνθρωπος· εἴτε προφορικῶς ἀναπτύσσει πρὸς ἓνα κοινόν, εἴτε γράφει, κατὰ βάθος εἶν' ὁ ἴδιος ἀκροατῆς καὶ ἀναγνώστης τοῦ ἑαυτοῦ του. Ὅμιλεῖ ἐνώπιον τῶν ἄλλων, διὰ ν' ἀκούσῃ ὁ ἴδιος τὴν φωνήν του δυνατώτερα, διαυγέστερα, συνειδητότερα.

Ὑπερήφανος εἶναι, ὄχι ἐγωιστής. Δι' αὐτὸ σπαταλᾷ τὸν ἑαυτόν του. Ἡ εὐτυχία του εἶναι νὰ δαπανᾷ, ἀκριβέστερον ἀκόμη· νὰ δαπανᾷται. Ἀνεξάντλητος ὅπως εἶναι, δὲν ξέρει ἀριθμητικήν. Εἶναι τόσον πλούσιος, ὥστε θ' ἀναπληρώσῃ εὐκόλα (τὸ ξέρει) κάθε ζημίαν· πρὸς τί λοιπὸν νὰ τὴν ὑπολογίζῃ; Ὑπολογίζει ὁ πτωχὸς· ὁ πλούσιος κλείνει τὰ μάτια, ἀπλώνει τὸ χέρι, καὶ σκορπᾷ... Ὅσα καὶ νὰ σκορπίσῃ, πάντοτ' ἐκ τοῦ περισσεύματος θὰ εἶναι.

Ἐκ τοῦ περισσεύματος ἀντλεῖ καὶ ἡ μεγαλοδωρία τοῦ ἥρωικοῦ ἀνθρώπου. Ἀφρόντιστα καὶ ἀδίστακτα σπαταλᾷ τὰ πλούτη του, τὴν δραστηριότητά του, τὴν ὑγείαν του, τὴν ρωμαλεότητα τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ νοῦ του. Σκορπᾷ τὴν ἀγάπην του χωρὶς ἀνταλλάγματα, ἔτοιμος νὰ πληρώσῃ ἐκείνους ποὺ θὰ θελήσουν νὰ τὴν δεχθοῦν. Σκορπᾷ τὰς συγκινήσεις, τοὺς ἐνθουσιασμοὺς καὶ τὴν φλόγα, τὰ κάλλη καὶ τὰ ρίγη τῆς ψυχῆς του· καὶ εἶναι τόσον πολλὰ τὰ πολύτιμ' αὐτὰ πετράδια, ὥστε ὁ πτωχὸς καὶ ὁ κακὸς ὑποπτεύουν πῶς θὰ πρέπει κίβδηλα νὰ εἶναι· εἰδεμή, θὰ τὰ ἐμοίραζεν ἔτσι, τόσον ἀμέριμνα, τόσον ἀλύπητα; Σκορπᾷ τοῦ νοῦ του τὰ γεννήματα, ποὺ εἶναι δι' αὐτὸν βιώματα ψυχῆς, χωρὶς

νά κατοχυρώνη συγγραφικῶς τὴν πατρότητά των, νά ἔτσι σὰν τὸν ἥλιον ποὺ ἀκτινοβολεῖ παντοῦ τὸ φῶς του. Καὶ ὁ ἥλιος δὲν ἔχει μετρητὴν τοῦ φωτός· ἔχουν αἱ ἠλεκτρικαὶ ἐταιρεῖαι μόνον.

Καὶ εἶν' ἡ χαρά του νὰ σκορπᾷ: ὅλα τ' ἀγαθὰ τῆς γῆς τὰ ἐκτιμᾷ ὅχι ὡς κτήματα, ἀλλ' ὡς χρήματα (μὲ τὴν ἀρχαίαν σημασίαν τῆς λέξεως ἐκ τοῦ χρῶμαι), ὡς δαπανήματα δηλαδή. Ἡ μᾶλλον πιστεύει πὺς ἀγαθὰ δὲν εἶναι γίνονται ἀγαθὰ, ἀφ' ἧς στιγμῆς καὶ ἐφ' ὅσον δαπανῶνται.

Εἰς τὴν ἐργασίαν καθυποβάλλεται μὲ ἀνεπιφύλακτον προθυμίαν. Τὴν δέχεται αὐτονόητα καὶ χαρωπά, ἀφοῦ εἶναι κάτι βαρὺ καὶ δύσκολον, ἀφοῦ ζωὴ σημαίνει δι' αὐτὸν δρᾶσις καὶ κάματος. Ἐργάζεται ἀπὸ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ χρησιμοποιῇ τὰς δυνάμεις τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς εἰς ἔργα δύσκολα, ἐργάζετ' αἰσθητικῶς, καθὼς ἓνας ἀθλητής.

Τὸ ἴδιον καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν του ἐργασίαν: Δὲν μελετᾷ διὰ νὰ γράψῃ ἓνα βιβλίον· ἡ σκέψις εἶναι δι' αὐτὸν κάτι ποὺ τὸ ζῇ, ὅχι κάτι ποὺ τὸ γράφει – ἢ διὰ νὰ ἐπιτύχῃ ἓν ἀξίωμα. Μέσα του θέλει νὰ πλουτίσῃ, νὰ πλουτίσῃ ἀκόμη μὲ τὴν χαρὰν ποὺ δίδει ἓνα δύσκολον ζήτημα. Προχείρως ἔτσι σκορπᾷ ἓνα πλῆθος προσωπικῶν στοχασμῶν (προσωπικῶν καὶ ὅταν ἔχῃ ἀπ' ἄλλους λάβει τὴν ἀφετηρίαν τῆς σκέψεως), ποὺ ἓνας ἄλλος θὰ ἐπροφύλασσε ζηλοτύπως. Μὰ ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος ἀγνοεῖ τὴν ζηλοτυπίαν.

Καὶ εἶναι φυσικόν· ἀφοῦ διατηρεῖ ζωντανὰ καὶ καθαρὰ τὰ χαρίσματα τοῦ γνησίου ἀριστοκράτου: τὴν μοναξιά του, τὸ αἶσθημα τῆς ἀνεπιμειξίας, τὸ θάρρος καὶ τὴν ἱκανότητα πρὸς περιφρόνησιν, τὰς μακροχρονίους ἀφοσιώσεις, τὴν ἀρχοντικὴν μεγαλοδορίαν. Πρὸ παντὸς τὸ αἶσθημα τῆς προσωπικῆς τιμῆς, ἐνώπιον τῆς ὁποίας ὅλα τ' ἄλλα, πλοῦτος καὶ μόρφωσις, ἐξουσία καὶ ὑγεία, εἶν' ἓνα μηδέν.

*

Ἡ ζωὴ ἐνδὸς ἀνθρώπου, καθὼς αὐτοῦ ποὺ περιέγραψα, δὲν ἔμπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι σύντομος. Σύντομος ὅχι πάντοτε μὲ τὴν κοινὴν σημασίαν· ἔμπορεῖ κάποτε νὰ ζήσῃ καὶ πολλὰ χρόνια, ἀλλὰ πάντα θὰ εἶν' ὀλίγα, σχετικῶς μὲ τὴν πλησμονὴν τῆς ζωτικότητός του. Ἀλλωστ' ἡ ἡλικία εἶναι κάτι σχετικόν· δὲν μετρεῖται πάντως μὲ τὴν διάρκειαν, μὲ τὸ περιεχόμενόν της μετρεῖται. Εἶν' ἔννοια ἠθικὴ, ὅχι ἀστρονομική.

Συνήθως ὁμως εἶναι σύντομος καὶ ὑπὸ τὴν συνήθη χρῆσιν τῆς λέξεως. Σύντομος, διότι ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος περνᾷ ὀλόκληρον τὴν ζωὴν του εἰς τὸ πολυκίνδυνον μέτωπον τοῦ πολέμου. Σύντομος, διότι πάντοτε εἶναι, ἀπὸ τὴν μοῖραν του καὶ μόνην ὀδηγούμενος, ἐρασιθάνατος.

Βαδίζει πρὸς τὸν θάνατον ὅχι διὰ ν' ἀναπαυθῇ, ὅχι διότι ἐβαρέθηκε τὴν ζωὴν, ὅχι διότι ἐδειλίασεν ἐνώπιον

αὐτῆς, ὅχι ἀπὸ μαρασμὸν καὶ ἐξάντλησιν τῶν δυνάμεών του. Ὁ ἥρωικὸς ἄνθρωπος δὲν ὑφίσταται τὸν θάνατον. Δι' αὐτὸν καὶ ὁ θάνατος ἀκόμη δὲν εἶναι πάσχειν, εἶναι πράττειν. Εἶναι ἡ τελευταία πράξις, μὲ τὴν ὁποῖαν ἐπισφραγίζει ὅλας του τὰς ἄλλας πράξεις. Τοῦς δίδει αὐτὴ τὸ νόημα· διότι καὶ ἡ Ζωὴ ὅλη εἶναι μία διαρκὲς ἀρχή, καὶ ἡ ἀρχὴ τὸ νόημά της ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ τέλος, τοῦ ὁποῖου εἶν' ἡ ἀρχή. Καὶ εἶναι τὸ τέλος ὁ θάνατος, ἀλλὰ καὶ ἡ τελείωσις.

Ἄλλ' ὁ πληθωρισμὸς τῆς ζωῆς εἶναι τόσοσ μέσα του, ὥστε καὶ ὁ θάνατός του δὲν εἶν' ἐκμηδένισις πλέον. Μεστώνει ἀπὸ περιεχόμενον, ἀπὸ ἠθικὴν ἀναγκαιότητα, πλημμυρίζει ἀπὸ τὴν χαρὰν καὶ τὴν ὠραιότητα μιᾶς τελευταίας νίκης - παρόμοια μὲ τὸν ἥλιον, ὁ ὁποῖος, κλίνων πρὸς τὴν δύσιν, ἐνδύεται τὴν πορφυρᾶν του μεγαλοπρέπειαν.

Ἄν θα εἶν' ἐκούσιος ὁ θάνατος ἢ ἀκούσιος, δὲν ἔχει σημασίαν. Διὰ τὸν ἥρωικὸν ἄνθρωπον ὁ θάνατος εἶναι πάντοτ' ἐκούσιος, ἀφοῦ ὁ δρόμος, ποῦ συνειδητὰ ἐδιάλεξε καὶ βαδίζει, μοιραίως καὶ ἀναγκαίως ὁδηγεῖ πρὸς τὰ ἐκεῖ. Ἄλλωστε διαλέγει συνήθως ὁ ἴδιος τὸν θάνατόν του καὶ τὴν ὥραν του, μὲ τὴν ἐσώψυχον πίστιν ὅτι δικαίωμά του ἀπόλυτον εἶναι. Ἄν θέλῃς νὰ γεννηθῇς καὶ πότε θέλεις νὰ γεννηθῇς, δὲν ἐξαρτᾶτ' ἀπὸ τὴν συγκατάθεσίν σου· τὸ νὰ φύγῃς ὅμως ἀπὸ τὴν Ζωὴν καὶ πότε νὰ φύγῃς, αὐτὸ ἀφῆκεν ὁ Θεὸς εἰς τὴν ἰδικήν σου, τὴν ὑπεύθυνον διαγνώμην. Καὶ εἶναι

βαρεῖα καὶ δύσκολος αὐτὴ ἡ εὐθύνη διὰ τοῦτο καὶ ἡ ὁρμὴ πρὸς αὐτοσυντηρησίαν εἶναι τόσοσ ισχυρά.

Ἄλλ' ἐκούσιος ἢ ἀκούσιος, ὁ θάνατος τοῦ ἥρωος εἶναι πάντοτε μία ἐκρηξις ἡφαιστείου. Νὰ ἔτσι ξαφνικὰ σπᾶ τὸ δοχεῖον τῆς ζωῆς του, συντρίβεται καὶ συντρίβει ὅλα γύρω του, φλέγεται καὶ φλέγει, φωτίζεται καὶ φωτίζει - καὶ τρομάζουν οἱ δειλοὶ καὶ ταπεινοὶ καὶ φθονεροί. Ὁργὴ Κυρίου...

✱

Αὐτοὶ εἶναι συντόμως οἱ ἑξ ἰδεατοὶ τύποι ἀντιλήψεων τῆς Ζωῆς, μέσα εἰς τοὺς ὁποῖους θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ περιληφθῇ ὅλων τῶν ἀνθρώπων ἡ ζωὴ, τοῦλάχιστον ὅλων ἐκείνων, τοὺς ὁποῖους δὲν τοὺς ζῇ ἡ Ζωή, ἀλλὰ ζητοῦν νὰ συνειδητοποιήσουν ὅ,τι ἡ μοῖρα τοὺς προεχάραξε. Δὲν τοὺς παρέταξα διὰ νὰ τοὺς κρίνωμεν· εἶναι ὅλοι ὠραῖοι καὶ πλούσιοι, μὲ τὴν ἰδικήν του ὠραιότητα καὶ τὸν ἰδικόν του πλοῦτον ὁ καθένας. Δὲν τοὺς περιέγραψα διὰ νὰ διαλέξετε. Σᾶς τὸ ἐπανέλαβα πολλάκις· δὲν διαλέγομεν ἡμεῖς τὴν μοῖραν μας ἐκείνη μᾶς διαλέγει.

Ἡ πολυθεία ποῦ βασιλεύει καὶ θὰ βασιλεύῃ εἰς τὰ ἰδανικὰ καὶ τὰς μορφὰς τῆς Ζωῆς, εἰς ἓνα πράγμα μᾶς βοηθεῖ, ὅταν τὴν μελετήσωμεν. Εἰς τὸ νὰ συνειδητοποιήσωμεν ἀπλῶς τὴν μοῖραν μας, εἰς τὸ νὰ κρίνωμεν ἱστορικῶς, ἐξ ἀπόπτου δηλαδὴ καὶ ἀπὸ μακρὰν,

τὸν ἴδιον τὸν ἑαυτὸν μας. Καὶ τὸν ἑαυτὸν μας πάν-
τοτε μακρινὰ πρέπει νὰ τὸν ἀναζητοῦμεν, ἂν θέλω-
μεν νὰ τὸν εὑρωμεν γνήσιον καὶ ἄδολον. Ἀλλὰ τὸν
ἑαυτὸν μας κατὰ βάθος τὸν ἀνευρίσκομεν μόνον,
δὲν τὸν δημιουργοῦμεν ἡμεῖς· διὰ τοῦτο οὔτε καὶ τὴν
μοῖραν μας, ἐκτὸς ἂν μὲ τὴν περικοπὴν τοῦ φιλοσό-
φου, ὁ ὁποῖος μὲ μοναδικὴν δραμύτητα ἐδοκίμασε καὶ
περιέγραψε τὴν τραγικὴν, τὴν ἀνέκκλητον ὡς πρὸς τὸ
σημεῖον αὐτὸ ἀπομόνωσιν τοῦ ἐγὼ μας.

*Κανένας δὲ μπορεῖ νὰ χτίσῃ γιὰ λογαρια-
σμό σου τὸ γεφύρι, ἀπ' ὅπου χρωστᾷς νὰ
περάσῃς τὸ ρεῦμα τῆς Ζωῆς - κανένας ἐκτὸς
ἀπὸ σένα τὸν ἴδιον. Ὑπάρχουν βέβαια μο-
νοπάτια ἄπειρα καὶ γεφύρια καὶ ἡμίθεοι
πρόθυμοι νὰ σὲ περάσουν μὰ θὰ ζητήσουν
πληρωμὴ τὸν ἴδιο σου τὸν ἑαυτό. Στὸν κό-
σμο ἓνας μόνος δρόμος ὑπάρχει, κι αὐτὸν κα-
νένας ἄλλος δὲ μπορεῖ νὰ τὸν βαδίσῃ παρὰ
ἐσύ. Πρὸς τὰ ποῦ βγάζει; Μὴν τὸ ρωτᾷς.
Τράβα τὸν μόνον...*

ΡΑΜΠΙΤΡΑΝΑΘ ΤΑΓΚΟΡ ΙΝΔΙΚΑ ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

Διηγήματα του βραβευμένου με Νόμπελ Λο-
γοτεχνίας (1913) Ινδού συνθέτη, συγγρα-
φέα και φιλοσόφου Ραμπιτρανάθ Ταγκόρ.

Ο Ταγκόρ με μαεστρία αναμειγνύει καθα-
ρό ρεαλισμό με ποιητικό ιδεαλισμό, απει-
κονίζοντας στις ιστορίες του, τη σύγχρονη
ζωή της αγροτικής και αστικής κοινωνίας
της Βεγγάλης. Πολλά από τα διηγήματά του
περιγράφουν τις αντιπαραθέσεις και την
ένταση ανάμεσα στο νέο και το παλαιό, την
αντίθεση ανάμεσα στη βαναυσότητα και
την ευαισθησία, την αιώνια διαπάλη αρσε-
νικού και θηλυκού στοιχείου.